

L'ESGLÉSIA EN COMENÇAR EL SEGLE IV

PEL DR. JOSEP VIVES, PREV., DE LA UNIVERSITAT DE FRIBURG

I. *L'Orient i l'Occident.*—Al temps de Constantí els límits de l'Imperi romà (1) eren al NE. la Hispània, les Gàl·lies i bona part de l'Anglaterra. La Irlanda i l'Escòcia foren poc conegudes dels romans i mai conquerides. Al centre d'Europa la frontera seguia el Rhin i el Danubi. La Dàcia pròpiament dita, a l'esquerra d'aquest riu, si bé afegida a l'Imperi per Trajà, fou perduda als temps d'Aurelià (270). A l'Àsia quedaven fora de l'Imperi l'Armènia, la major part de la Mesopotàmia i de l'Aràbia. A l'Àfrica el territori romà era una faixa al llarg de la costa del Mediterrani. Sols a l'Egipte era aquesta faixa bastant més ampla. El Cristianisme, ja molt abans del Concili de Nicea, s'havia estès a totes les províncies dominades per Roma, ultrapassant en alguns llocs, com veurem, les fronteres imperials.

La separació entre Orient i Occident, des del punt de vista eclesiàstic, era i és molt imprecisa per aquells temps. Sovint s'entén per Orient només que les províncies de l'Àsia que tenien més estretes relacions amb la gran Antioquia. La península balcànica gravitava més aviat cap a l'Occident. L'Egipte, amb la seva capital, el gran centre de cultura, Alexandria, formava un món a part. Amb freqüència, però, s'inclou entre l'Orient no sols l'Egipte amb la Cirenaica, sinó també la Grècia i les altres províncies balcàniques. Una divisió fixa, un xic més tardana, és la que s'establí amb els Patriarcats. L'Occident formava un sol patriarcat, el de Roma. L'Orient comprenia els d'Alexandria, Jerusalem, Antioquia i Constantinoble. La ratlla divisòria començava a l'Àfrica entre la Tripolitània i la Cirenaica, seguia pel mig de les illes del mar Egeu i continuava cap al Danubi entre la Macedònia i la Tràcia. Pertanyien a Roma totes les comarques a ponent d'aquesta ratlla. Alexandria era el centre eclesiàstic de l'Egipte, Líbia i Pentàpolis (Cirenaica). Jerusalem, el de Palestina i Aràbia. Antioquia tenia, almenys llavors, totes les altres províncies de l'Àsia, si bé després passaren la major part al patriarcat de Constantinoble, i sols li restaren la Celesíria, Fenícia, Osroene, Mesopotàmia, Cilícia i Isàuria. Constantinoble es quedà, doncs, amb les altres províncies i la Tràcia i Mèsia inferior al continent europeu (2).

(1) Vegeu el mapa adjunt, I.

(2) Així en el mapa de Hergenroters, *Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte*, 5 ed. per J. P. Kirsch. Vol. I. (Freiburg i. B., 1911).

II. *Extensió geogràfica l'any 325*.— Sobre la propagació del Cristianisme en els primers segles hom llegeix ja del primer que l'apòstol Sant Pau diu a la comunitat cristiana de Roma: "gratias ago Deo meo per Jesum Christum pro omnibus vobis; quia fides vestra annuntiatur *in universo mundo*" (*Ad Rom.* I, 8); i a començaments del segle II, Plini, governador de la Bitínia, escriu a l'emperador Trajà de la religió (o superstició segons ell la qualifica) cristiana: "visa est enim mihi res digna consultatione, maxime propter periclitantium numerum, *multi enim omnis aetatis, omnis ordinis*, utriusque sexus etiam, vocantur in periculum et vocabuntur, neque *civitates tantum sed vicos etiam atque agros* superstitionis istius contagio pervagata est; quae videtur sisti et corrigi posse, certe satis constat prope *jam desolata templa* coepisse celebrari et sacra solemnia diu intermissa repeti pastumque venire victimarum, cuius adhuc rarissimus emptor inveniebatur". Més expressiu el testimoni de Tertul·lià: "hesterni sumus et orbem iam et vestra omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum, sola vobis reliquimus templa" (*Apol.* 2, c. 37). "Christus iam orbem evangelii sui fide cepit" (*Adv. Marc.* III, 20). Als temps de Constantí escriu Lactanci (*Instit.* IV, 26, 35): "Nulla gens tam inhumana est, nulla regio tam remota, cui aut passio Christi aut sublimitas maiestatis ignota sit". Textos per l'estil se'n troben a dotzenes fultant els escriptors eclesiàstics de les primeres centúries (3) i ens fan pensar en una meravellosa expansió de la doctrina evangèlica, com a compliment immediat de la divina comanda: "docete omnes gentes". Però aquestes fórmules generals ens poden fer néixer el dubte que siguin un xic retòriques. Per això, sobretot per al nostre temps, ens semblen més convincents les dades precises, recollides d'ací d'allà en els documents escrits i monumentals, que encara avui ens guarden les petjades dels primers sembradors de la "Bona Nova".

Un "Corpus", si així el poguéssim anomenar, de tots els documents i monuments referents a l'extensió del Cristianisme fins als temps de Constantí fóra cosa ben instructiva. El segon volum de l'obra del savi professor de Berlín, A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums*, 4.ª ed. (Lepizig, 1924), està redactat amb aquest intent, i és certament des d'aquest punt de vista un treball ben apreciable. Aprofitarem, o millor dit, resumirem en les planes que segueixen, l'obra esmentada, permetent-nos tan sols de fer alguna addició al capítol sobre Espanya (4).

Com havem dit, l'Església a l'any 325 tenia comunitats de fidels en totes les províncies de l'Imperi romà i àdhuc en comarques de considerable extensió fora dels seus límits. Entre elles, principalment en terres d'Aràbia, Mesopotà-

(3) Harnack (obra més avall citada, p. 530-542) en dona una bona col·lecció de 30 autors diferents.

(4) Un bell resum de l'obra de Harnack és la de J. Rivière en la col·lecció *Science et religion*, n. 544-45: *La propagation du Christianisme dans les 3 premières siècles d'après les conclusions de Harnack*. (Paris, 1907, i trad. ital. Desclée, Roma, 1909).

nia, Assíria, Pèrsia, potser Índia, Armènia, costa nord del mar Caspi i més enllà del Danubi en terres d'Europa.

La població cristiana era certament molt més nombrosa en les províncies orientals, on, com sabem pels Fets dels Apòstols, l'Evangeli havia estat predicat amb tants de treballs pels deixebles del Senyor ja tot seguit des de la diada del primer Pentecostès.

Comencem, doncs, per aquelles províncies (5).

Palestina. — No era potser molt nombrosa la comunitat de Jerusalem, ja que permeté que, fins als temps de Constantí, hi hagués un temple de Venus, damunt el lloc on hi havia el sepulcre del Senyor. Ho era molt més la de la ciutat de la costa, Cesarea. A Nicea hi vingueren de Palestina els bisbes de Jerusalem (Aelia), Sichem, Samària, Cesarea, Gadara, Ascalon, Nicòpolis, Jàmnia, Eleuteròpolis, Maxianòpolis, Jericó, Sabulon, Lidda, Azotus, Scitòpolis, Gaza, Aila i Capitòlia. Comunitats, poden assenyalar-se per altres 20 poblacions, 38 en total (6). La majoria de viles on trobem cristians són ciutats gregues. D'algunes poblacions que n'havien tingut primitivament, com Natzaret i Cafarnaum, n'havien estat expulsats pels fanàtics jueus. Entre els màrtirs de Palestina els noms hebreus i sirians són rars.

Fenícia. — Molt aviat hi arrelà el Cristianisme. (Cfr. Act. Apost. IX). Tir, la primera ciutat de fàbriques i comerç de l'Orient, fou la capital cristiana de la província. Les comunitats cristianes es troben principalment a les poblacions de la costa, de raça grega. Les més importants de l'interior: Damasc, Paneas i Palmira. Harnack hi assenyala 15 comunitats. A Nicea hi acudiren 10 bisbes de Fenícia (7).

Síria. — A Antioquia fou usat per primera vegada i en to de burla el nom de "cristià". La cultura pot dir-se que no es desplega allí fins al segle IV amb el cristianisme. Aquí es constituí la primera comunitat cristiana de pagans convertits. El concili de Nicea, can. 6, dona al bisbe d'aquesta ciutat l'autoritat de metropolità superior (patriarca). Sant Crisòstom li atribuïa 200.000 habitants, amb la meitat de catòlics. A Nicea hi havia 22 bisbes d'aquesta regió, entre ells, 2 *chorepiscopi*. Eusebi (H. E. VII, 6, 8) ens dona idea del gran nombre de clergues que hi hauria al temps de la persecució de Maximí Daza, quan diu que "les presons de cada localitat estaven plenes de bisbes, preveres, diaques, lectors i

(5) Tingui's en compte per a fer-se càrrec de la veritable importància de l'extensió del Cristianisme a l'any 325, que, seguint Harnack, sols donem els noms de poblacions o comarques en les quals d'una manera certa i documental hom pot provar-hi la seva existència. De fet el nombre de poblacions ha de suposar-se molt més crescut. Així de Catalunya, on el Cristianisme estava certament molt propagat, Harnack sols pot donar tres noms i sis de l'Armènia, on era la religió de l'Estat.

(6) Les altres poblacions eren: Raphia (Refa), Jattir, Amaea, Thabatha, Bethelia, Majuma, Besanduke, Hebron, Therebinthus, Betlem, Ioppe, Sichar, Filadèlia (Rabbath Ammon), Batanea, Pella, Gerasa, Sepphoris, Nazaret, Katab, Tiberias, Cafarnaum.

(7) *Fenícia.* — Antaradus, Balanea, Berithus, Choba, Byblus, Damascus, Heliopolis, Paneas, Ptolemais, Sebulon, Sidon, Thelsene, Tyrus, Tripolis.

exorcistes, de tal manera que no hi quedava lloc per als criminals". El cristianisme era, doncs, aquí la religió dominant (8).

Xipre. — Tingué aquesta illa la sort de rebre com evangelitzadors a Sant Pau, Sant Marc i Bernabeu (que n'era fill). L'heretge Valentí féu aquí propaganda. Els bisbes de Sàlamis, Pafos i Trímitus eren a Nicea. Sabem que n'hi havia d'altres. Sozomenus diu que fins se'n trobaven als pobles.

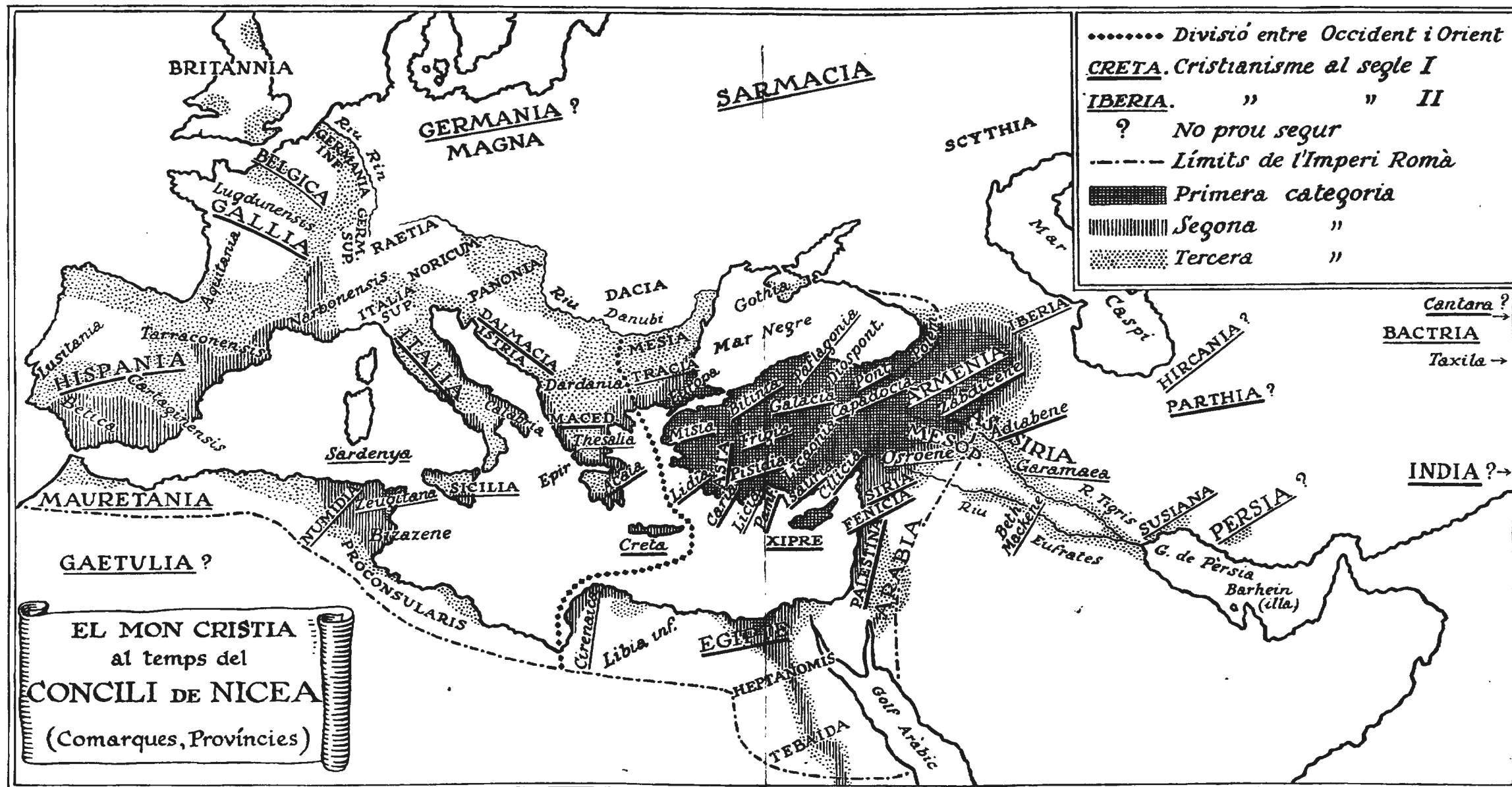
Àsia Menor. — Totes les altres províncies de l'Imperi, del que avui en diríem Àsia Menor (Cilícia, Capadócia, Pontus, Paflagònia, Bitínia, Galàtia, Mísia, Frígia, Licaònia, Pamfília, etc.), eren intensament cristianes ja abans de l'edicta de Milà. Era la gran regió cristiana per excel·lència d'aquells temps. Per això fou allí verament terrible, com ens conta Eusebi, la persecució que hi suscità el pèrfid Maximí. Fou llavors que una petita ciutat de Frígia era assetjada pels soldats, qui hi calaren foc i ho cremaren tot, fins les criatures i dones, mentre ells imploraven el Déu de l'Univers. La causa fou que tots els habitants de la vila en massa, autoritats civils i militars i el poble sencer, havent-se declarat cristians, no varen obeir de cap de les maneres als qui els manaven d'adorar els ídols. (Eus., *H. E.* VIII, 11, 1). Isàuria, la més aspra i muntanyosa d'aqueixes províncies, enviava 17 bisbes a Nicea. Del Pontus es conta que Gregori el Taumaturg, bisbe de Neocesarea, en morir, l'any 270, sols deixava 17 pagans per convertir. Basili diu d'aquell sant bisbe, que convertí tot el poble, no sols de la ciutat, sinó de les viles i poblets. La famosa ja esmentada carta de Plini, segons la qual "neque civitates tantum sed vicos etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est", pot aplicar-se no sols a la Bitínia, sinó a les províncies veïnes (9). En una paraula, es pot dir ben bé de tota la vasta península que la majoria d'habitants de pobles i ciutats havien estat guanyats a l'Evangeli abans que la pau definitiva fos concedida a l'Església. Ho manifesta clarament la carta del tirà Maximí als governadors: "Jovius Maximí August a Sabinus: és evident a ta Devoció i a tots els homes, jo en sóc persuadit, que nostres senyors Dioclecià i Maximià, quan constataren que *tots els homes* desertaven de la religió dels déus i es passaven al poble dels cristians..." (Eusebi, *H. E.* IX, 9). Així també el màrtir Llucià d'Antioquia podia dir, parlant a Nicomèdia: "Pars paene mundi iam *maior* veritati adstipulatur, urbes integrae..." (Rufi, *H. E.* IX, 6) (10). És en una d'aquestes províncies, en la ciutat de Nicea, no gaire lluny de l'actual Constantinoble, on tingué lloc la primera i la més gran assemblea dels Pares de l'Església. Segons Sant Atanasi hi assistiren 318 bisbes. D'uns 232 ens ha estat conservat el nom.

(8) *Síria.* — Antioquia, Apamea, Aprocavictu, Arbocadama, Arethusa, Beroea, Cyrrhus, Doliche, Emesa, Epiphania, Gabbala, Germanicia, Gindarus, Gustra, Hierapolis, Harbathgal, Katra, Laodicea, Larissa, Margaritato, Neocaesarea, Palmira, Perraie, Raphaneae, Rhossua, Seleucia, Zeugma.

(9) La carta de Plini fou escrita a Amisus (Pontus), Harnack, 737.

(10) Per a les comunitats de les províncies de l'Àsia Menor vegeu el mapa II.

MAPA I

1. Còrdova Victor i Vicens pre- vere de Roma.			
<i>Egipte</i>			
2. Alexandria			
3. Alphocranon			
4. Cynopolis			
5. Pharbaethus			
6. Panephis			
7. Heraclea			
8. Ptolemaida			
9. Pelusium			
10. Thmuis			
11. Memfis			
12. Thaute			
<i>Tebaida</i>			
13. Schedia			
14. Antinoi			
15. Licopolis			
<i>Líbia</i>			
16. Berenice			
17. Barce			
18. Antypyrgos			
19. Tauchira			
20. Paratonium			
<i>Palestina</i>			
21. Jerusalem			
22. Sichem (Neapolis)			
23. Samaria (ciutat)			
24. Samaria (comarca)			
25. Cesarea			
26. Gadara			
27. Ascalon			
28. Emmaus			
29. Jamnia			
30. Eleuteropolis			
31. Maxianopolis			
32. Jericó			
33. Sabulon			
34. Lidda			
35. Azotus			
36. Scitopolis			
37. Gaza			
38. Aila			
39. Capitoliás			
	<i>Fenícia</i>		
	40. Tir		
	41. Ptolemaida		
	42. Damasc		
	43. Sidon		
	44. Tripolis		
	45. Paneas		
	46. Berytus		
	47. Palmira		
	48. Alessia		
	49. Emesa		
	<i>Síria</i>		
	50. Antioquia		
	51. Seleucia		
	52. Laodicea		
	53. Apamea		
	54. Raphanae		
	55. Hierapolis		
	56. Germanicia		
	57. Samosata		
	58. Doliche		
	59. Balanae		
	60. Phaladus (*) chorepiscopus		
	61. Gabala		
	62. Zeugma		
	63. Larissa		
	64. Epifania		
	65. Arethusá		
	66. Neocesarea		
	67. Cyrrus		
	68. Seleucus chorepiscopus		
	69. Gindara		
	70. Arbocadama		
	71. Gabula		
	<i>Aràbia</i>		
	72. Bostra		
	73. Filadelfia		
	74. Esbunta		
	75. Sodoma		
	76. Beritana?		
	77. Dionisias		
	<i>Mesopotàmia</i>		
	78. Edessa		
	79. Nisibis		
		80. Resaina	
		81. Macedonoplis	
		82. Persa	
		<i>Cilícia</i>	
		83. Tarsos	
		84. Epifania	
		85. Neronias	
		86. Castabala	
		87. Flaviás	
		88. Eudemon chorepiscopus	
		89. Adana	
		90. Mopsueste	
		91. Eglae	
		92. Alexandria minor	
		93. Irenopolis	
		<i>Capadócia</i>	
		94. Cesarea	
		95. Tyana	
		96. Colonia	
		97. Cybistra	
		98. Comana	
		99. Gorgonius chorepiscopus	
		100. Stephanus chorepiscopus	
		101. Euphronius chorepiscopus	
		102. Rodon chorepiscopus	
		103. Theophanes chorepiscopus	
		<i>Armènia menor</i>	
		104. Sebastia	
		105. Satala	
		<i>Armènia major</i>	
		106. Armenia	
		107. Bisbe Acrites	
		<i>Pontus</i>	
		108. Amasias	
		109. Comana	
		110. Zela	

(*) Els mots seguits de "chorepiscopus" són naturalment noms de persona i no de ciutats.

<i>Diospont</i>		<i>Pistidia</i>		182.	Hesigijs chorepiscopus
111.	Neocesarea	146.	Iconi	183.	Humanades Cumana- denses
112.	Trebiçonda	147.	Adrianópolis	184.	Masada
113.	Pityus	148.	Neapolis	185.	Anatolius chorepiscopus
<i>Paflagònia</i>		149.	Seleucia	186.	Laranda
114.	Pompeiopolis	150.	Limenne	187.	Quintas chorepiscopus
115.	Ionopolis	151.	Apamea	188.	Alistra
116.	Amastris	152.	Amblada	189.	Aquilas chorepiscopus
<i>Galàcia</i>		153.	Metropolis	190.	Eusebi de la parrò- quia d'Isauria
117.	Ancira	154.	Papa	<i>Xipre</i>	
118.	Tabia	155.	Baris	191.	Pafos
119.	Gadamaua	156.	Vasada	192.	Salamina
120.	Cynon	<i>Lícia</i>		<i>Bitínia</i>	
121.	Juliopolis	157.	Patava.	193.	Nicomedia
<i>Asia</i>		<i>Pamfília</i>		194.	Nicea
122.	Cycicus	158.	Perge	195.	Calcedonia
123.	Efeso	159.	Termesus	196.	Cius
124.	Ilium	160.	Syarba	197.	Prusa
125.	Esmirna	161.	Aspendus	198.	Apollonios
126.	Hypaepa	162.	Seleucia	199.	Prusias
127.	Ilium helesp.	163.	Maximianopolis	200.	Adriani
128.	Aneas	164.	Magyda	201.	Theophanus chorepiscopus
<i>Lídia</i>		<i>Illes</i>		202.	Cesarea
129.	Sardos	165.	Rodes	203.	Eulalius chorepiscopus
130.	Thiatira	166.	Cos	<i>Europa</i>	
131.	Filadelfia	167.	Lemnos	204.	Heraclia
132.	Baris	168.	Corcira	<i>Dàcia</i>	
133.	Tripoli	<i>Cària</i>		205.	Sardica
134.	Ancira ferrea	169.	Antioquia	<i>Calàbria</i>	
135.	Aureliopolis	170.	A frodisias	206.	Calabria
136.	Standus	171.	Apollonias	<i>Mèsia</i>	
137.	Hierocesarea	172.	Cibyra	207.	Marcianopolis
<i>Frìgia</i>		173.	Milet	<i>Africa</i>	
138.	Laodicea	<i>Isàuria</i>		208.	Carthago
139.	Sanai	174.	Barata		
140.	Synnedas	175.	Coropissus		
141.	Azani	176.	Cladiopolis		
142.	Doryleum	177.	Seleucia		
143.	Apanea	178.	Isaur. Metropolis		
144.	Eucarpia	179.	Panemutichus		
145.	Hierapolis	180.	Antioquia		
		181.	Syedra		

	<i>Macedònia</i>	213. Eubea		<i>Gàlies</i>
		214. Efestias		
209. Tessalonica				218. Divio (Dié)
210. Stobi		<i>Tessàlia</i>		
	<i>Dardània</i>			<i>Gothia</i>
		215. Tessalia		
211. Macedonia		216. Tebas		219. Gothia
	<i>Acasia</i>			<i>Bòsfor</i>
		<i>Panònia</i>		
212. Atenas		217. Panonia		220. Bòsfor

A aquesta llista de 220 hom pot afegir-hi segons Gelzer altres 12 noms segurs i 5 insegurs, en total 237. (*Patrum Nicenorum nomina*, per Gelzer, Hilgenfeld, etc., Teubner, Leipzig, 1898.) Donem la transcripció llatina. La llista de C. H. Turner en *Ecclesiae Occidentalis Monumenta juris antiquissima*, I, Oxonii, 1899, sols presenta 218 noms.

Províncies de l'Àsia fora de l'Imperi.— Verament meravellosa se'ns presenta la propagació del Cristianisme en aquests territoris. És sabut per Eusebi, que la tradició contava que Abgar, el rei d'Edessa (Mesopotàmia), havia tingut correspondència amb Jesús, i que allí hi predicà Sant Tomàs. El que sabem de cert és que ja l'any 201 la casa reial s'havia convertit, i que el catolicisme era allà la religió de l'Estat. Sabem que hi havia bastants bisbats (18 segons el *Liber Synod.*); tres d'ells, els d'Edessa, Macedonòpolis i Persa, són anomenats en la llista de Nicea.

Edessa encara formava part de l'Imperi. No així l'altra part de la Mesopotàmia, l'Adiabene, la Pèrsia, sobre les quals tenim l'admirable testimoni de la Crònica d'Arbela.

La dita crònica és un document tan important per a la història de la predicació evangèlica en els segles II i III, que no en posseïm altre de semblant per cap altra província de l'Imperi. Fou redactada en el segle VI, però aprofitant documents molt antics de l'Arxiu del bisbat. Segons ella "L'apòstol Addai predicà en l'Adiabene (Assíria) especialment a muntanya. Convertí Pekida, fill del país, i al cap de cinc anys l'envià com a bisbe a la capital Arbela on treballà 10 anys com a director de la comunitat. A la seva mort quedaren sense bisbe. Sis anys més tard hi arribà en una caravana el de Betti-Zabdhai. Li demanaren que consagrés Simson, el diaca de Pekida. Així ho féu. Simson dirigí la comunitat i predicà en els poblats dels voltants i convertí molta gent. Sabut això pels Màgics del país, el feren presoner i el martiritzaren després de dos anys de ministeri. Això passava l'any 123 de l'era cristiana, el que vol dir que Addai hi començà la seva missió cap a l'any 100. El tercer bisbe Isaak hi construí una església (13 anys de ministeri). El quart, Abraam, ja demanà al rei de Ctesifon, Vologe-

ses III, un edicte de tolerància..." (11). De la crònica es dedueix que en aquells països el Cristianisme fou més estès als pobles, a muntanya, que no pas a les ciutats (exceptuant Arbela), al contrari del que trobem en l'Imperi.

L'autor de la Crònica posseïa una llista, no completa, de les ciutats que tenien bisbe, l'any 225, en aquelles regions. Eren 17; 13 entre la Mesopotàmia i Tigris, 2 a la Sussiana, 1 a l'Aràbia Oriental i el de Beth-Dailomaje (situació desconeguda). Per al temps de Nicea almenys poden afegir-s'hi altres 4 ciutats.

De la Sussiana, on la Crònica d'Arbela hi posa almenys dos bisbats, passà el Cristianisme a la veïna Pèrsia per mitjà de presoners grecs i sirians occidentals. Segons la Crònica de Seert (12) Sapor I, l'any 252, entrà en guerra en les terres de l'Imperi romà, destruí algunes ciutats, féu presoner a Valerià i fundà després tres ciutats que poblà amb presoners fets a l'Imperi, a Sussiana i a Babilònia. Molts eren cristians i bastiren allí convents i esglésies. Malauradament al temps de Sapor II hi hagué allí una terrible persecució. Almenys s'hi poden comptar 8 bisbats ja abans de Constantí.

És ben possible que ja en temps d'aquest emperador la doctrina evangèlica passà cap al Sud i Nord orientals de la Pèrsia i arribà fins al riu Oxus i el mar Caspi. Al segle III es creia sens dubte en l'Imperi que havia arribat fins a la Índia, segons es dedueix de les cartes apòcrifes de Sant Tomàs (13).

La deserta Aràbia envià sis bisbes a Nicea. Ja al temps d'Orígenes, qui fou invitat a assistir al Sínode de Bostra, es coneixien diversos bisbats al sud del mar Negre. Per una carta de Dionís d'Alexandria, reproduïda per Eusebi (H. E. VII, 5), sabem que els bisbes de Roma havien ajudat en tot temps a les esglésies d'Aràbia i que Esteve feia poc temps que els havia escrit una carta. Sozomenus diu de l'Aràbia que hi havia bisbes en els pobles.

El magnífic mapa *Orbis christianus saec. I-IV*, del Professor Pieper, existent a l'Exposició missionària del Vaticà (14), assenyalà ja pel segle II el Cristianisme en les següents regions de l'Àsia actual entre la Mesopotàmia i l'Índia:

Ibèria, Arzazene, Sophene, Gordiene, Hazzaje, Garamaea, Beth-Moskene, Susiana, Mesene, i probables: Hyrcanea, Mèdia, Pàrtia, Pèrsia, Bàctria, Gandhara, Taxila, Índia, amb les ciutats, que posem aquí perquè la major part no podran entrar en el mapa adjunt. (Les ciutats en lletra *cursiva*, pel segle II; les altres, pel segle III-IV).

MESOPOTÀMIA: *Arzon, Beth-Zabdai, Dara, Nisibis, Balad, Singar, Mar-Matiai, Mossul, Nínive, Hatra, Ktesifon, Selència, Babylon, Hira, Carchar, Diodonis, Obolla, Perath.*

Arbela, Harbarth-gelal, Kerkut, Sarkard, Dakuk, Laschom, Hulvan.

(11) Vide Harnack, p. 684-689 i *Theologie und Glaube* (Paderborn, 1925), p. 66... *Das Zeugnis der Chronik von Arbela*, per H. Diekmann.

(12) Harnack, p. 695, *Hist. Nestorienne inédite* (Chronique de Seert) (*Patrol. Orient.* T. IV, 1908 i T. V, 1910), per A. Scher.

(13) Sant Agustí diu: *Apud Persas et Indos evangelium iam diu praedicatur* (Ep. 93, 22).

(14) Aprofitarem aquest esplèndid mapa, fet amb tota cura científica, per afegir alguns noms al de Harnack. Llàstima que no hagi estat encara publicat.

SUSIANA: Rew-Ardaschir, *Hormisd-Ardaschir*, Karkha, *Beth-Lapat*, Sustar, Susa.
 GOLF D'ARÀBIA: Aduis, Axumis, Saphar, Adana.
 PÈRSIA: Istachr, Schiras, Cchapur, Darabgerd, Kasran, Ardaschirkhurra.
 GOLF DE PÈRSIA: Hatta, Darin, Illa de *Barhein*, Illa de Masnahig.
 MÈDIA: Ispahan, Roi, Kumm, Kasan.
 INDIA: Mouziris.
 PÀRTIA: Nischapur, Tus, Herat.

L'Armènia (també fora de les fronteres de l'Imperi) era una gran regió de les més cristianitzades al temps del gran Concili. Aquí es repetí el meravellós fet, que hem trobat a Edessa, que la religió cristiana fos ja la de l'Estat a la fi del segle III (per tant, 100 anys més tard que allí). Segons Eusebi, la guerra que sostingué l'Armènia contra el cruel perseguidor dels cristians a l'Orient, Maximi Daza, fou una guerra de religió. Diu així (*H. E.* IX, 8, 2): "Aqueixes gents (les d'Armènia) des de l'antiguitat eren amigues i aliades dels romans; eren també cristianes i amb zel complien els llurs deures religiosos envers la Divinitat. L'home enemic de Déu (Maximí), havent intentat d'obligar-los a sacrificar als ídols i als dimonis, els convertí en enemics en lloc d'amics, i adversaris en comptes d'aliats". És pot ben dir que el rei d'Armènia fou el precursor del gran Constantí a reconèixer i omplir de privilegis l'Església. Era aqueixa una comarca tan cristiana com les seves veïnes Capadòcia, Pontus i altres de l'Àsia Menor. Envià cinc bisbes a Nicea.

Fins a la costa de la península del nord del mar Negre (Pontus Euxinus) arribava el Cristianisme llavors. A Nicea hi firmen dos bisbes, un Theofilus de Gothia i un Cadmus de Bosphorus, bisbats que han de situar-se en aquells indrets.

Egipte, Líbia, Pentàpolis. — La gran Alexandria fou, al costat d'Atenes, l'empori de la ciència antiga. Aquí ensenyaren el gran Origenes i Clement. Aquí tragué el cap l'heretgia d'Arrius. La doctrina cristiana s'escampà fructíferament per aqueixes regions, sobretot seguint les vores del Nil. Almenys s'hi poden comptar, en la nostra època, 60 ciutats amb comunitat cristiana (conegudes per documents), d'elles, 40 amb bisbe. El centre més important era a les boques del riu (Egipte propi), altre en l'Heptanomis (Egipte mitjà) i el tercer a la llunyana Tebaida.

A més coneixem que hi havia diversos bisbats a la Cirenaica (Pentàpolis). A Cirene s'han descobert catacumbes preconstantinianes (15).

Països balcànics. — Ja Sant Pau predicà, com és ben conegut, en moltes de les seves ciutats. Però la nova doctrina, si bé molt escampada, no arrelà tan profundament com en les províncies asiàtiques. A la Tràcia senyala Harnack 10 ciutats amb comunitat, 9 a la Macedònia, 3 a l'Epir i unes 20 entre l'Acàia i les illes gregues.

(15) La llista de comunitats en el mapa II, i més completa en l'apèndix geogràfic. Nòteu el mateix per a les províncies de l'Àfrica i les dels Balcans.

Encara que menys intensament, també penetrà en totes les altres regions de la dreta del Danubi, en la Mèsia inferior i superior, la Panònia i part de la Dalmàcia. Les dues primeres enviaren representants a Nicea. També n'envià un la Dàcia (16).

Roma. — Per a cap altra església tenim una història tan documentada, com per a la de la ciutat on volgué fundar Sant Pere la “prima cathedra episcopatus”, segons l'encertada expressió del cànon 58 del Concili d'Elvira (17). Parlarem després més detingudament de la constitució de l'esmentada església. Ara fem constar que a mitjans del segle III, segons una carta del papa Corneli (251-253), la clerecia de Roma es composava de 155 membres, i l'església mantenia 1.500 persones necessitades, entre vídues i pobres, ço que, a judici de Harnack, suposa almenys una comunitat de 30.000 ànimes. L'any 312 hi hauria, a Roma, una població de 900.000 habitants. La importància de la població cristiana pot deduir-se del fet que Maxenci en declarar-se sol August “començà a simular que tenia nostra fe (cristiana) per a complaure i adular el poble de Roma” (Eusebi, *H. E.* VIII, 14). Segons J. P. Kirsch (18), podríem suposar-hi llavors uns 75.000 cristians, pertanyents, sens dubte, a tots els estaments de la societat, ja que Maxenci mostra per ells un tal respecte.

Itàlia central i Sud-Itàlia. — De Bolonya en avall s'escampà intensament el Cristianisme per totes les terres d'Itàlia, amb nuclis més importants en les costes de l'Adriàtic i del Mediterrani. Unes 62 ciutats, la majoria amb bisbe, ens dona el mapa de Harnack per aquestes regions i 10 més a la Sicília (19), i 2 a Cagliari i Sulci (Isola S. Antioco) a l'illa de Cerdenya.

Nord-Itàlia. — Menys intensament el trobem escampat en les terres del Nord, però adhuc així el veiem en les ciutats de les dues Venècies i de la Lombardia. Així a Bolonya, Ràvena, Aquileia, Pàdua, Brixia, Verona, Vicenza, Bèrgamo, Milà i Como.

A la Ligúria i al Piemont ben just hi veiem el rastre a Gènova.

(16) La Dàcia pròpia, conquerida per Trajà, era situada al N. del Danubi. Després es donà aquest nom a una part de la Mèsia al S. de l'esmentat riu.

(17) Interpretació donada per Batiffol en *Journal of theol. Studies*, 1922, p. 70-84; 1924, p. 45 i en *Le Siège Apostolique*, p. 339: “prima cathedra est pour nous la cathedra, la première en date de toutes les cathedrae episcopales existantes. Cette prima cathedra a inauguré l'episcopat”.

(18) J. P. Kirsch, *Lecture Constantiniane*, Roma, Desclée, 1914, p. 95.

(19) Lucca, Forum-Livii, Faventia, Pisa, Forum Popilii, Ariminum, Florentia, Caesena?, Pisaurum, Fanum, Sena?, Ancona, Perusia, Camerinum Auximum, Firmum, Clusium, Fulginium, Asisium, Bettona, Bolsena, Todi, Spoletum, Ascolum, Narnia, Terni, Quintianum, Sutri Amiternum, Forum Claudii, Centumcellae, Baccano, Aquila, Portus, ROMA, Tibur, Ostia, Albanum, Praeneste, Ferentinum, Antium, Tres Tabernae, Teanum, Terracina, Fundi, Cajeta, Capua, Arpi, Sipontum, Cumae, Nola, Avella, Beneventum, Tranum, Bajae, Puteol, Neapolis, Nocera, Edanum, Salernum, Potenza, Forli Brundisium, Foligno, Sulci, Rimini, Ursinum, etc.

Sicília: Panormus, Messina, Lelybaeum, Tauromenium, Hybla maiora, Agrigentum, Catania, Leontinum, Syracusa.

A l'altra part dels Alps es poden citar Lauriacum (Lorch) a la província de Nòricum i Augusta Vindelicorum (Augsburg) a la Raètia Vindelícia.

Gàl·lies, Bèlgica, Germània, Britània. — A la Gàl·lia pervingué aviat (s. II) el Cristianisme, començant per les colònies gregues del Mediterrani i seguint les vores del Ròdan. Lion devingué famosa l'any 177 amb els seus màrtirs i la preciosa carta dirigida per aquest motiu a les comunitats d'Àsia. Al temps del gran Concili era sens dubte molt influent en aqueixes comarques (costa Mediterrània i vall del Ròdan), ben conegut en tota la Narbonensis i Aquitània, rar al N. i O. de la Lugdunensis i així mateix en la Bèlgica i Germània de l'esquerra del Rhin. El Concili d'Arles de l'any 314 ens fa conèixer bastants bisbats. Segons Harnack es poden assenyalar comunitats a:

NARBONENSIS. — Tolosa, Orange, Arles, Apta (Apt), Vienne, Valence, Vasio (Vaison), Marsella, Niça.

AQUITANIA. — Burdeus, Bituriges (Bourges), Aginum (Agen), Elusa (Eauze), Mende.

LUGDUNENSIS. — Lion, Autun, Divio (Die), el bisbe de la qual era a Nicea, Lutetia, Rouen.

Segons Duchesne, també a Angers, Auxerre, Beauvais, Chalons, Chartres, Clermont, Digne, Grenoble, Langres, Limoges, Metz, Nantes, Narbonne, Noyon, Orleans, Senlis, Sens, Soissons, Toul, Troyes, Verdun, Viviers.

A la Bèlgica: Rheims i Augusta Trevirorum (Treves). A la Germània: Tungrí, Colònia, Magúncia, Visontio (Besançon).

L'Anglaterra (a part l'Escòcia i l'Irlanda) no passà d'ésser una província militar al temps de l'Imperi, i rebé poc la romanització. Però ja Tertullia deia que el nom de Crist havia envaït també "Britannorum inaccessa Romanis loca". Al Concili d'Arles del 314 assisteixen el bisbe de Londres, el de York (qui porta nom celta: Eborius) i el de Lincoln amb un prevere i un diaca. És clar que hi deuria haver doncs, ja llavors, molts més bisbats. Durant el segle IV es cristianitzà el país ràpidament. Podem constatar que ja en aqueix segle el cristianisme havia entrat a Irlanda, i potser abans.

Àfrica, Numídia, Mauretània, Tripolitània. — El nord d'Àfrica representa un brillant paper en la història del cristianisme. Es pot dir que aquí nasqué la literatura llatina eclesiàstica amb el gran Tertullia i continuaren florint-hi després escriptors tan notables com Sant Ciprià, Arnobi, Lactanci i Sant Agustí. La regió de Cartago pot comparar-se, ja als temps del seu sant bisbe Ciprià (249), a les més cristianitzades de l'Àsia. Essent bisbe Agripinus (cap al 220) es reunia en aquesta ciutat un Sínode al qual acudien 70 bisbes africans. A un altre celebrat a Lambese 20 anys després, n'hi assistiren 90, segons Sant Ciprià. Això vol dir, segons Harnack (pàg. 901), que ja al temps d'aquest famós bisbe en podem suposar uns 200, i en començar el segle IV, uns 350. Per Sant Agustí (*Epist.* 93, 43) sabem que l'any 330 es reuniren a Cartago 270 bisbes donatistes. (Malaura-

dament l'Àfrica fou la terra dels cismes). A principis del s. v és probable que l'Àfrica tingués de 500 a 700 bisbats. Les comunitats cristianes (al 325) eren especialment nombroses en la regió sud de Cartago i Numídia. Molt menys ho eren en la Mauretània i Tripolitània. Uns 125 noms identificats ens dona el mapa de Harnack, d'ells 18 a la Mauretània.

Espanya. — Ben poca cosa se sap sobre el cristianisme de la península ibèrica en els primers segles. No es pot esperar gran cosa de nou dels documents literaris que puguin aparèixer; però sí dels monuments que podran fer-nos conèixer unes excavacions fetes sistemàticament. Bon indicatiu d'això en són la quasi recent troballa d'inscripcions i sarcòfags (20) a Tarragona amb motiu de la construcció de la fàbrica de tabacs i l'aparició en el segon número de l'*Archivo español de Arte y Arqueología* del sarcòfag de Berja, el més important de tots els trobats a Espanya, a judici de Mons. Wilpert.

Que el cristianisme entrà aviat i posà fondes arrels en la nostra península és cosa segura. Espanya, segons Mommsen, era la província més romanitzada de tot l'Imperi (21). "En morir August, la llengua i costums romans eren els dominants a Andalusia, Granada, Múrcia, València, Catalunya i Aragó". Espanya donà a Roma el més gran emperador, Trajà, i el millor príncep cristià, Teodosi, i una sèrie de notables escriptors, entre ells el millor poeta dels segles iv-v, Prudenci. No és, doncs, estrany que l'apòstol Sant Pau quan, com ell diu (22), ja no li quedava a l'Orient terra on portar l'Evangeli, formés el propòsit de venir a la nostra terra; propòsit que portà a la pràctica, segons el testimoni de Sant Clement (*Ad Corint.*, I, 5) quasi segur, i el ben explícit del fragment Muratorià (darrers del s. II), i no cal dir com deuria fructificar la llavor sembrada pel gran apòstol. Tertul·lià a les primeries del s. III en dona una clara prova quan diu que estaven subjectes a Crist "Getulorum varietates, et maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini et Galliarum diversae nationes et Britannorum inaccessa Romanis loca" (*Adv. Jud.*). Tenint en compte la part de retòrica, que no falta quasi mai en les obres del fogós ex-advocat, és de notar que sols per Espanya usa el mot "omnes termini" amb el qual indica clarament que de totes les províncies anomenades és on estava més escampat el Cristianisme. Per això Harnack, com direm, en la classificació general de províncies segons la intensitat de propagació d'aqueix, col·loca la major part de la nostra península a la segona categoria. Malgrat això, la llista de poblacions conegudes amb comunitat cristiana, a l'any 325, és ben limitada. Com a documents autèntics i indubitables quasi no poden adduir-se d'altres que les cites de Prudenci, les signatures del Concili d'Arles i, sobretot, les del concili d'Elvira.

(20) Vide article de Gudiol en ANALECTA S. TARRAC. de l'any passat.

(21) Citat per Harnack, p. 919-920.

(22) *Ad Rom.* XV, 23. "Nunc vero ulterius locum non habens in his regionibus... cum in Hispaniam proficisci coepero..." Vegeu *Razón y Fe*, XXXVIII, p. 171-81; 302-12; XXXIX, p. 54-64.

Donarem la llista de Harnack amb la correspondència moderna, i a la fi afegirem alguns noms, que ens proporcionen els sarcòfags i altres monuments romans. (Vegeu el mapa adjunt, II).

TARRACONENSIS:

Gerunda = Girona; amb el màrtir Sant Fèlix, segons el testimoni de Prudenci (*Per.* IV, 29) i sarcòfag cristià.

Barcino = Barcelona, el mateix poeta celebra el màrtir Sant Cugat. (*Per.* IV, 33).

Tarraco = Tarragona; actes autèntiques, les més antigues d'Espanya, del seu bisbe Sant Fructuós i diaques Auguri i Eulogi, celebrats també per Prudenci (*Per.* VI). El "Probatius presbiter, Castorius diaconus, de civitate Tarracone" assisteixen al concili d'Arles de 314.

Caesaraugusta = Saragossa. El seu bisbe Fèlix esmentat en la carta de Sant Ciprià (*Ep.* 67). Bisbe Valeri, representant a Elvira. Màrtirs celebrats per Prudenci. (*Per.* IV).

Fibularia, potser la Calagurris Fibularia de Plini (*Hist. Nat.*, III, 3) = Loarre de Santa Engràcia (Leclercq, *Dict. d'Arch.*, "Elvire"). També a Elvira el seu bisbe Januarius.

Calagurris = Calahorra; màrtirs Emeteri i Celedoni cantats per Prudenci (*Per.* I).

GALLAECIA:

Astúrica = Astorga, citada en la carta de Sant Ciprià.

Legio = Leon; bisbe apòstata Basilides segons Sant Ciprià. Bisbe Decentius assisteix a Elvira.

CARTAGINENSIS:

Compluteum = Alcalà de Henares; màrtirs Just i Pastor, en el *Per.* IV, 41; tomba llur venerada per Sant Paulí de Nola; prop d'ella hi enterrà el seu fill Celsus (23).

Toletum = Toledo; bisbe Melantius a Elvira; màrtir Santa Leocàdia no esmentada per Prudenci.

Valentia; hi fou portat al martiri Sant Vicens, el diaca del bisbe de Saragossa (*Per.* V). Sant Agustí diu que Sant Vicens era venerat a tot el món (24).

Eliocroca = Lorca; bisbe Successus i prevere Liberatus, a Elvira.

Nova Carthago = Cartagena; prevere Evexes, a Elvira.

Basti = Baza; bisbe Eutichianus, a Elvira, i prevere Termatius i lector Víctor, a Arles.

Castulo = Cazlona; bisbe Secundinus i prevere Turinus, a Elvira.

(23) Ed. de Hartel, *Carmen XXXI*, v. 607-608, p. 329.

quem Complutensi mandavimus urbe propinquis
coniunctum tumuli foedere martyribus".

(24) Quae hodie regio quaeque provincia ulla, quousque vel romanum imperium vel christianum nomen extenditur natalem non gaudet celebrare Vincentii? (Migne, *PL*, XXVIII, 1257).

Mentesa = La Guardia; bisbe Pardus, a Elvira.

Ossigi = Maquiz (Besnier, *Lex. de Geog. anc.*); a Elvira el seu prevere Eumencianus.

Baria = Vera; prevere Emeritus, id.

Urci = Pechina, a 13 km. al nord d'Almeria. En general, tots els mapes històrics i el mateix de Harnack situen Urci a la costa prop d'Almeria basant-se en la descripció de l'*Itinerarium Antonini*. Saavedra, en una nota pòstuma, publicada i acceptada per A. Blázquez en *Boletín de la Acad. de la Historia*, tom. LXXXIII (1923), p. 13, prova que la dita població romana ha d'identificar-se amb unes ruïnes existents prop de Pechina. El seu bisbe Catonius i el prevere Januarius eren a Elvira.

Acci = Guadix; el seu bisbe Fèlix és el primer qui firma a Elvira. Harnack admet l'opinió de Gams (25), que els bisbes firmaren segons l'ordre d'antiguitat de les Seus. Així Acci fóra la més antiga, almenys, de tots els bisbats allí representats. Altres volen que els bisbes firmessin per ordre d'edat.

BETICA:

Corduba = Còrdova; màrtirs Acisclus, Zoellus (*Per. IV*, 19). El seu gran bisbe Osius, a Elvira, i després el primer qui firmà a Nicea.

Illiturgi = Lituergo, prop de Jaen al N. de La Guardia segons A. Blázquez (26) (Espeluy, segons Besnier); prevere Maurus, a Elvira.

Tucci = Martos; bisbe Camerinus, a Elvira.

Epora = Montoro; prevere Restitutus, id.

Ajune = Arjona; id. Titus, id.

Gemella; id. Leo, id.

Illiberis. = Elvira = Granada; lloc del famós concili; bisbe Flavius i prevere Eucharius, presents.

Astigi = Ecija, prev. Barbatus, id.

Igabrum = Cabra; prev. Victorinus, id.

Urso = Ossuna; prev. Natalis, a Elvira, i el mateix Natalis amb el diaca Cytherius, a Arles.

Barbe; prev. Januarius, id.

Acinipo = ruïnes prop de Ronda la Vieja (*Dicc. Espasa*); prev. Leo, id.

Hispalis = Sevilla, prev. Leo i bisbe Sabinus, id.

Ipagrum = Moriles en Aguilar (Blázquez, l. c.); (Aguilar de la Frontera, Besnier); bisbe Saenagius (epagrensis) id.

Carula = Puebla de Canalla (Blázquez, l. c.); prev. Lamponius, id.

Malaca = Màlaga; bisbe Patricius, id.

Ateva = Ategua; prev. Felicissimus, id.

(25) *Die Kirchengeschichte von Spanien*, II, p. 175-76.

(26) *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*, XXXIII. Estudio de Blázquez sobre el *Itinerarium Antonini*.

Solia = Suel; prev. Eumancius, id.

Ulia = Montemayor (Montilla en Besnier); prev. Victor, id.

Laurum = no ben identificat, Alora en *Dict. Espasa* (prov. Màlaga), (Sìngilia, segons Leclercq, *L'Espagne chrétienne*, p. 60); prev. Januarius, id.

Segalvinia = no identificat (Leclercq, l. c., Selambina); prev. Silbanus, id.

Drona = desconegut (Harnack: Brana?); prev. Luxurius, id.

LUSITANIA:

Emerita = Mèrida; bisbe al temps de Sant Ciprià; Prudenci canta la seva màrtir santa Eulàlia i parla de la basílica. Bisbe Liberius, a Elvira.

Elbora = Evora; bisbe Quintianus, id.

Ossonova = Faro (Harnack: Villa Nova); bisbe Vincentius, id.

Com es veu, la gran majoria de poblacions amb comunitat cristiana coneguda es troben al sud d'Espanya. Tingui's en compte que allí es celebrà el Concili (principal font de la nostra informació) i és natural que hi assistissin preferentment els representants d'aquella comarca.

Algun nom cert i altres de probables podem afegir a la llista de Harnack.

Impuriae = Empúries, a la nostra terra. Ja a priori hauriem de suposar que aquí hi arribà aviat el Cristianisme. Una prova segura per a principis del s. iv ens la dóna el cementiri cristià allí descobert. El sarcòfag sovint reproduït (*Dict. d'Arch. Chrét.* al mot "Espagne", fig. 4161) és segurament cristià, i de darrers del s. III o de les primeries del iv. Així Botet i Sisó (27), Puig i Cadafalch (28) i R. Mérida, qui diu: "Se trata de un sarcófago cristiano. La imagen del Buen Pastor bastaría para precisarlo. Data este monumento de los tiempos anteriores a la paz de la Iglesia. Así lo indica, juntamente con lo velado de su simbolismo, su arte todavía romano, en un estilo de marcada filiación helenística, correspondiente a una fecha que puede fijarse en los últimos tiempos del siglo III o comienzos del IV" (29).

Centumcellae = Centelles. S'ha discutit molt sobre l'origen i caràcter del monument amb la cúpula, que conserva restes de mosaic, aquí trobat. Malauradament no s'ha estudiat com convindria. Lampérez (30) i Leclercq (31) creuen que formava part d'unes termes de la vila d'Adrià; Del Arco (32) hi afegeix que després fóra adaptat al culte cristià. M. Gudiol al visitar-lo sortí amb la convicció que es tractava d'un monument cristià (33); Domènech i Montaner (34), qui n'ha tractat més extensament, no té cap dubte sobre aqueix punt

(27) *Sarcòfagos romano-cristianos*, 1895; lám. I; p. 32-38.

(28) *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*, I, p. 278.

(29) *La escultura hispano-cristiana en los primeros siglos de la Era*, p. 8 (Madrid, 1908).

(30) *Historia de la Arquít. crist. española*, t. I, p. 99-100.

(31) *Dict. d'Arch. art. "Espagne"*, col. 434.

(32) *Revista de Archivos, Bib. y Museos*, 1898, p. 180.

(33) ANALECTA S. T., I, p. 310.

(34) *Museum*, 1911, I, p. 156, i Discurs llegit a la Real Ac. de Buenas Letras de Barcelona. Sessió 5 juny, 1921.

i creu endevinar en el famós mosaic les típiques escenes de Daniel amb els lleons, Jonàs, arca de Noè, els tres joves de Babilònia a la fornal i altres menys segures. Llàstima que no doni unes quantes reproduccions de les dites escenes. Sols amb una bona reproducció de tots els trossos conservats del magnífic mosaic es podrà resoldre la qüestió. Al temps d'Adrià no era pas costum de decorar les cúpules amb mosaics. En general el mosaic pagà romà es troba en els paviments. Que el de Centcelles estigui en una cúpula és ja un indicatiu a favor del seu caràcter cristià. Si fos així, seria molt raonable d'assignar-li com a dada els temps de Constantí (35). És significatiu que a un quilòmetre d'aquest gran monument hi ha la població, que prengué el nom del dit emperador (36). Centcelles, doncs, és un nom probable per a la nostra llista.

Dènia. La inscripció de Severina trobada entre sepultures paganes és certament molt antiga. A. Fernández Guerra, segons Chabás (37), la col·loca en l'època constantiniana. Huebner la considera del segle v (*Insc. Hisp. Christ. Suppl.* n. 410).

Lugdunum Convenarum = Sant Bertran de Cominges. Per estar gairebé en la frontera de Catalunya, encara que a França, podem citar la basílica d'aquesta població, potser d'origen constantinià. Allí es trobaren, a més de diverses monedes de Licini, Constantí i el seu fill Crispus, la interessant inscripció:

VALERIA SEVERA EGIT TRIGENTA
RECESSIT III NONAS IVLIAS RVFINO ET
EUSEBIO CONSVLIBVS PACIVS PATROCLVS
PRAESBITER SIBI IN PACE CHRISTI (38)

que ens diu que ja hi havia un "praesbiter" l'any 347.

Clúnia. Un sarcòfag, que sembla anterior a l'any 325, és el de Covarrubias. Serveix de sepulcre de D.ª Sancha de Navarra. Segons Mérida (l. c. p. 11) "el estilo es del siglo III o IV en sus comienzos". En un medalló, al centre, hi ha els bustes dels difunts, segueixen als costats dues zones de "strigiles" i als extrems a dreta uns nens sota un emparat i a esquerra un Pastor barbat amb una ovella estirada als seus peus i una altra de dreta. Altres, com J. Carriazo (art. citat més avall), creuen que el sarcòfag no té res de cristià. El sarcòfag provindria, a parer d'Amador de los Ríos (39), de Clúnia.

Itàlica. Posseeix bons títols per a figurar en la llista. De la llarga i minu-

(35) Puig. *Arquit Rom.* I, p. 238 diu: "Lo cert és que es tracta d'una decoració de baixa època com clarament ho indica la indumentària".

(36) Constantí. Així A. Griera en *La Paraula Cristiana*, 1925, vol. II, p. 513.

(37) *El Archivo*, 1890, IV, p. 163.

(38) *Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Comptes rendus.* (1914), p. 59-90. Art. de Dieulafoy. Cfr. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MCMXV-MCMXX, p. 757.

(39) *España y sus monumentos.* Burgos. Vol. I, p. 855-62.

ciosa memòria *Excavaciones en Itálica* (1903), per don Manuel Fernández López, Sevilla, 1904, sembla que se'n pot treure en clar que allí es trobà un cementiri cristià del s. III-IV. Uns quants gravats haurien estat més convincents que tantes explicacions.

Berja. En el segon número de la nova revista *Archivo español de Arte y Arqueología* (1925, p. 197-218; art. de J. Carriazo), apareix la fotografia del bellíssim sarcòfag cristià trobat a prop d'aquesta població. No cap dubte que és del temps de Constantí almenys no posterior al 350. Així ho creu Mons. Wilpert (40). Amb tota seguretat podem, doncs, suposar aquí una altra comunitat cristiana al temps del Concili de Nicea. Carriazo creu que la troballa d'aquest sarcòfag confirma la hipòtesi que Berja ha d'identificar-se amb el "Vergi" on predicà Sant Tesifont, un dels set barons apostòlics enviats a Espanya. Que la coneguda llegenda d'aquests sants barons manifesta un bon fons d'historicitat ho ha provat el P. García Villada en *Razón y Fe*, vol. XLI, p. 204... Per això potser podríem també incloure en la nostra llista:

Carcesa i *Abula*, poblacions sens dubte del sud d'Espanya, però de molt difícil identificació.

Avila, *Braga* i *Sahagun* tenen encara més dret a figurar-hi, ja que tots els calendaris litúrgics espanyols antics estan d'acord a assenyalar els màrtirs Santa Sabina i Santa Cisteta a la primera, Sant Victor a la segona i Sant Facund i Sant Primitiu a la tercera de les esmentades ciutats.

Passada aquesta ràpida revista a les diverses províncies del món antic, podríem demanar si fóra possible d'establir una estadística del nombre de cristians al moment d'ésser concedida la pau a l'Església. Certament són molt exagerades, tant l'opinió de Friedlander, qui pensa que la població cristiana llavors no era gaire superior a la vintena part de la total de l'Imperi, com la de Stäudlin, qui la fa arribar fins a la meitat. Harnack creu que no poden donar-se xifres i proposa més encertadament una divisió de totes les comarques en quatre categories segons el grau major o menor de penetració del Cristianisme.

1.ª Categoria. — Províncies en les quals el Cristianisme era la religió dominant i la meitat o més dels seus habitants la professaven: La Frígia, Pisídia, Bitínia i Pontus, en les quals hi havia comarques ben cristianes i ciutats i pobles on ho eren tots els seus habitants. Les altres províncies de l'Àsia Menor actual. Regió de Tràcia veïna a Bizanci. Armènia, Edessa i potser trossos de la Zingitana i Numídia (Àfrica). (Al mapa I les distintes categories estan marcades amb ratllat més o menys fort).

Províncies en les quals el Cristianisme havia conquerit una part notable de

(40) Article que serà publicat en un altre número de la mateixa revista, donant la interpretació justa de la principal de les escenes bíbliques representades en aqueix interessant sarcòfag. Contra la teoria generalment acceptada, àdhuc a la nostra terra, que suposa que tots els sarcòfags cristians foren importats de Roma o de la Provença, opina Wilpert que havem d'admetre tallers indígenes a Espanya, segurament un a Tarragona.

la població, tenia certa influència en les classes directrius i podia rivalitzar amb les altres religions.

2.ª Categoria. — Províncies en les quals el Cristianisme havia conquerit una part notable de la població, tenia certa influència en les classes directrius i podia rivalitzar amb les altres religions: Antioquia i Celesíria. Egipte i Tebaida especialment Alexandria. Roma amb algunes parts de la Itàlia central i meridional. Àfrica proconsular i Numídia. Espanya del sud i costa oriental. Acaia, Tessàlia, Macedònia, sobretot a la costa, i illes gregues. Costa mediterrània de França i vall del Roine.

3.ª Categoria. — Províncies on el Cristianisme estava poc escampat. Palestina, Fenícia, Aràbia, Mesopotàmia, Dalmàcia, Mèsia, Panònia i parts centrals de la Grècia. Nord-est d'Itàlia i parts de la Itàlia central. Sud de França i regions al costat de les grans vies romanes fins a la Bèlgica, Germània i Rètia. Parts d'Espanya. Mauretània i Tripolitània.

4.ª Categoria. — Províncies en les quals el Cristianisme estava disseminat d'ací d'allà o era gairebé desconegut. Costa N. i NE. del mar Negre. Ciutats de l'antiga Filistea. Piemont. Centre i nord de França, Bèlgica, Germània i Rètia.

El Cristianisme, doncs, es propagà en els tres primers segles d'una manera meravellosa. L'Església tenia ja abans de l'edicte de Milà nombrosos representants a totes les parts del món. De les 6.000 ciutats que poc més o menys comptava llavors l'Imperi unes 1.800 tenien bisbe, certament hi havia uns 900 bisbats a l'Orient i de 800 a 900 a l'Occident.

No és per això estrany que alguns historiadors hagin volgut veure un acte polític en el procedir de Constantí. Això és exagerat. Batiffol (41) diu encertadament tractant aquesta qüestió: "L'élément déterminant de la conversion de Constantin a été sa conversion même. Constantin, dès 312, peut avoir eu l'ambition de substituer à la tétrarchie dioclétienne une monarchie universelle, et l'ambition aussi de fonder une dynastie sur le principe de la légimité: ses relations avec l'Église ne pouvaient servir ses ambitions, que pour autant qu'il accordait à l'Église la tolérance. Tout ce qu'il a octroyé de plus, il l'a octroyé par sympathie désintéressée de tout calcul politique, et autant dire par dévotion". I són ben conegudes les donacions esplèndides amb les quals enriquí Constantí l'Església tot seguit de l'Edicte. Fóra massa llarg de parlar-ne. Llegiu el capítol del papa Silvestre, en el *Liber Pontificalis* (ed. Duchesne, I, p. 170...).

Per això, tampoc no és estrany que la ràpida i meravellosa propagació de la fe cristiana hagi estat en tots els temps el gran argument apologetic dels escriptors eclesiàstics. El mateix Harnack, protestant i racionalista (moderat), afirma: "La impressió que tenien els Pares de l'Església al segle iv, ja un Arnobi,

(41) P. Batiffol. *La Paix Constantinienne et le Catholicisme*, p. 256. (Paris, 1914).

Eusebi i Agustí, que la seva fe s'havia propagat amb una rapidesa incomprendible de generació en generació, reposa sobre raons fermes.

"Setanta anys després de la fundació a Antioquia de la primera comunitat de pagans convertits, Plini descriu amb les expressions més fortes l'expansió del Cristianisme en la llunyana província de Pontus i veu ja amenaçada en aquella regió l'existència dels altres cultes. Setanta anys més tard, la disputa de la Pasqua ens mostra una confederació d'esglésies cristianes, que va de Lió a Edessa i té Roma per centre. Passen altres setanta anys i l'emperador Deci declara que suportaria de més bon grat un rival a l'Imperi, que no pas un bisbe a Roma. Encara no n'havien passat setanta més i ja la creu anava brodada en els estendards imperials" (p. 956-957). L'admiració augmenta si hom compara la propagació del Cristianisme amb les altres religions en aquells segles. Harnack (p. 938-942) ho fa amb el mitraisme, religió també monoteïsta, nascuda també a l'Orient i quasi al mateix temps que la cristiana. El mitraisme fou protegit pels emperadors i tot i això quasi es pot dir que fou bandejat de tot el territori de l'hellenisme i a l'Occident sols prosperà a Roma amb l'ajut dels emperadors i en les fronteres de l'Imperi, portat i mantingut allí pels soldats.

Jerarquia. — Antiga era l'organització jeràrquica que trobem en els temps i en els mateixos canons del Concili de Nicea. Examinarem la de l'Església de Roma, que és la més coneguda i havia d'ésser el model de tot l'Occident.

La carta del papa Sant Corneli al bisbe Fàbius d'Antioquia ens diu que l'Església ja d'antic ha volgut un sol bisbe a cada ciutat (42) i que a Roma hi havia llavors 46 preveres, 7 diaques, 7 subdiaques, 42 acòlits, 52 entre exorcistes, lectors i ostiaris i 1.500 necessitats entre vidues i pobres.

Els "fossore" són anomenats formant part en certa manera de la clerecia (43) i sovint no serien diferents dels ostiaris.

Els pobres i vidues no en formaven part, però eren inscrits en els registres de l'Església, com ho indica la carta esmentada de Sant Corneli, i com ho veiem en Prudenci (*Per.* II, 158-60), qui diu de Sant Llorenç cercant els pobres: "Tales plateis omnibus / exquirat, assuetos ali / Ecclesiae matris penu..."

Els lectors, almenys al s. iv, eren adscrits a l'Església des de molt petits (44). Sidoni Apollinar diu (*Ep.* IV, 25): "lector hic primum, sic minister altaris, idque ab infantia"; i Sant Paulí de Nola referint-se al seu antecessor (*Nat.* IV, 101): "primis lector servivit in annis". Era, doncs, el lectorat una preparació al ministeri sagrat. Ostiaris i exorcistes són comptats junt amb els lectors i formaven tots plegats el primer grau de la jerarquia.

El segon grau era el d'acòlit; aquests servien en l'altar als preveres. El nombre de subdiaques i diaques, qui eren els ministres de l'altar del bisbe, era a

(42) Eusebi, *H. E.*, VI, 43.

(43) De Rossi, *Roma Sotterranea*, III, p. 535.

(44) De Rossi, *Bull. di Arch. Crist.*, 1883, p. 17...

Roma fixe, sempre 7. Així s'ha de creure que la major part d'acòlits passaven directament a preveres, i rebien tan sols per pura fórmula les ordres de subdiaca i diaca. Sols alguns d'aquells eren triats per a subdiaques amb la seguretat d'ascendir després a diaques. Entre aquests, qui sens dubte eren els principals consellers del bisbe, un era el primer diaca o ardiaca, com s'anomenà més tard, i durant molt de temps fou el successor del bisbe.

A Roma al s. iv hi havia tres classes d'esglésies (45): *a*) titulars; *b*) catacumbals; *c*) grans basíliques. Sols les primeres eren pròpiament parròquies.

Les grans basíliques servien per a les festes solemnes i per a les funcions papals. De Constantí sabem que edificà la basílica del Laterà, la grandiosa del Vaticà damunt la tomba de Sant Pere i altres no tan importants als sepulcres de Sant Pau, Sant Llorenç, Santa Agnès i a la via Labicana la de Sant Pere i Sant Marcelli.

Segons Optat (*De Schism. Donat.* II, 4) abans de Constantí hi havia a la ciutat eterna "quadraginta et quod excurrit basilicas", d'elles unes 20 deurien ésser catacumbals i unes 18 titulars o parròquies.

En les de les catacumbes, situades a les afores de la ciutat, es celebraven principalment els aniversaris dels màrtirs, però també sovint funcions del culte ordinari, destinades als camperols.

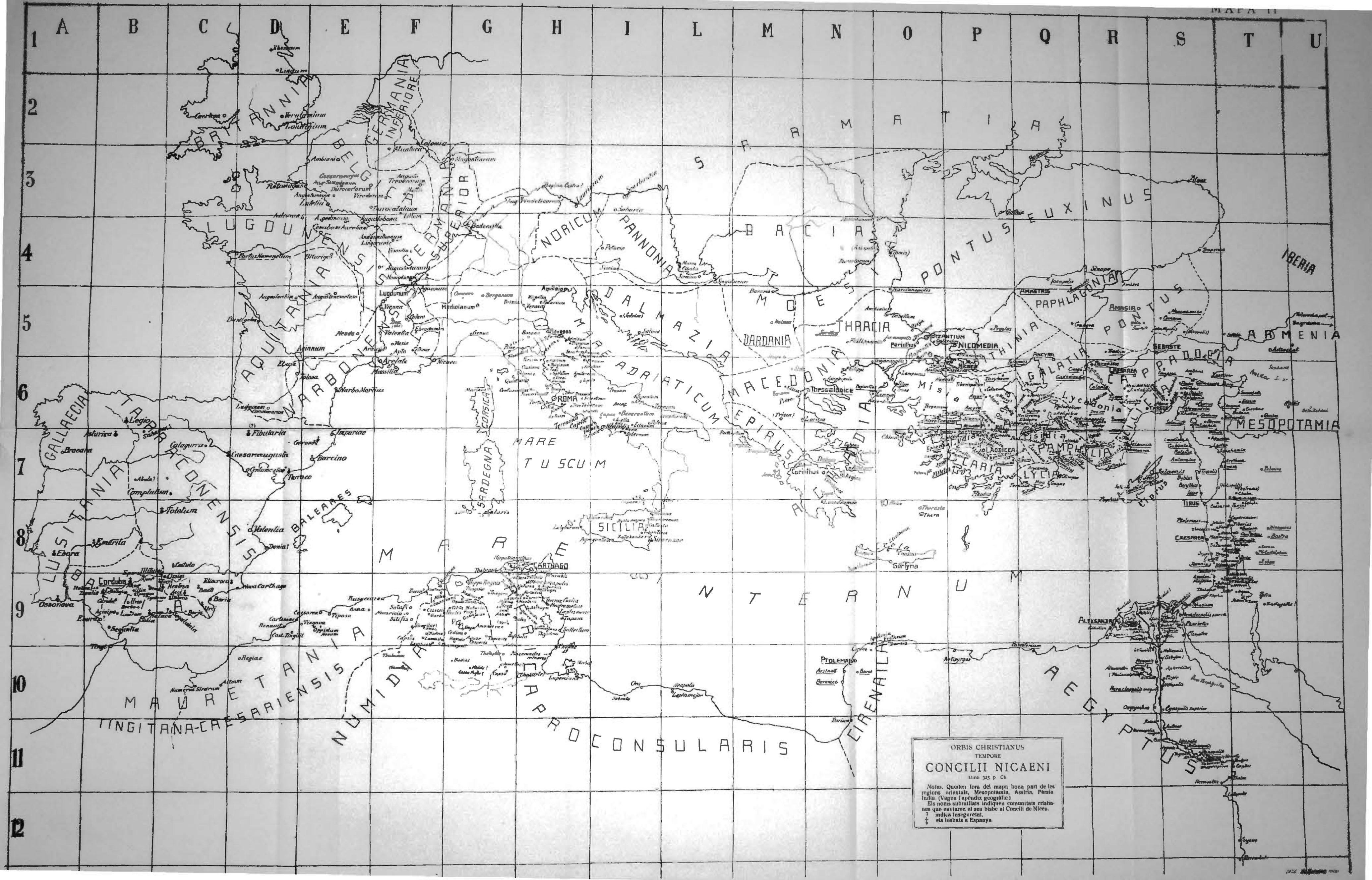
En les titulars, veritables parròquies, es celebren totes les cerimònies de la litúrgia: eucaristia (diumenges i dies feiners), baptisme, penitència pública, insrucció de catecúmens, etc.

Aquestes esglésies "Tituli" estaven unides a cases en les quals habitaven els clergues i servents. En general eren donatius particulars de fidels de famílies distingides; i per això la seva repartició topogràfica no respon a cap divisió de la ciutat, ni a la divisió civil en 14 regions, ni a l'eclesiàstica en 7.

Sabem almenys de vuit casos que aquests donatius eren cases privades (Bizas, Chrisogonus, Clemens, Caecilia, Equitius, Gaius, Pudens, Sabina). No se sap, dels segles iv ni v, de cap temple pagà convertit en església. El primer que sofrí aqueix canvi fou el Panteó en temps del papa Bonifaci IV (608-615) (Duchesne, *Lib. Pont.*, I, p. 317). Primerament portaven el nom del fundador o donador (Titulus Bizantis, Chrisogoni, Clementis, etc.); més tard prengueren el nom d'un sant: "I primi Titoli furono fondati nel corso del secolo III, come cose romane divenute proprietà della Comunità cristiana della città. In alcune di queste domus ecclesiae fu creato, nel corso del secolo IV, un santuario particolare, fatto in una stanza o in altro locale della casa, e dedicato in modo speciale al culto di santi. In questo modo, la venerazione di questi Santi si localizò

(45) Sobre aqueix tema vegeu: J. P. Kirsch, *Die römischen Titelnkirchen in Altertum* (Paderborn, 1918). Resum en Harnack, *Sitzungsberichte der Kon. Preuss. Ak. der Wiss.* (1918. XLIII) repetit en *Die Mission*, etc., p. 854-55. Les mateixes conclusions fa F. Lanzoni en *Rivista di Arch. cristiana*, 1925, p. 213.

ORBIS CHRISTIANUS
 TEMPORE
CONCILII NICAENI
 Anno 325 p Ch

Notes. Quatenus fora del mapa bona part de les regions orientals, Mesopotamia, Assiria, Persia India (Vegem l'apèndix geogràfic). Els noms subratllats indiquen comunitats cristianes que enviaren el seu bisbe al Concili de Nicea.
 ? indica inseguretat.
 † els bisbats a Espanya

in modo particolare nel Titolo e quando si costruì in questo una nuova e vasta basilica per le riunioni liturgiche, la quale prendeva il posto della sala liturgica primitiva, questa basilica apparve come dedicata alla memoria dei Santi venerati nel santuario del Titolo" (46).

En els cànons del Concili de Nicea hi trobem també ben clara la jerarquia eclesiàstica, i les diverses classes de fidels: catechumeni, neophiti (c. 2); penitentes, audientes i substrati (c. II, 12). De la veritable jerarquia eclesiàstica, diaques, preveres, bisbes (c. 3). El c. 4 parla dels metropolitans, un a cada eparquia o província civil. Tots els bisbes de la província havien d'acudir a la seva consagració i sobre tots ells tenia el metropolità certs drets. La divisió eclesiàstica de metropolitans correspon bastant exactament a la divisió civil de províncies; però, com fa observar Duchesne (47), no pot afirmar-se que aquesta fos l'origen d'aquella. Les divisions civils procedeixen d'exigències geogràfiques i històriques. En l'eclesiàstica l'origen és degut a la procedència dels fundadors de cada comunitat. Si el bisbe de Cartago és superior a tots els bisbes de l'Àfrica és perquè d'aquesta ciutat sortiren els fundadors de totes les altres esglésies. Per als primers segles això és una cosa ben clara. Més tard, no podia mancar una assimilació a les divisions civils, assimilació que esdevé més ràpida a l'Orient.

A l'Àfrica, en cada província, el bisbe més vell feia de metropolità (exceptuant Cartago), i al seu bisbat es donava el títol de "prima sedes". Hefele (48) cregué que una cosa semblant devia succeir a Espanya, interpretant el cànon 58 del concili d'Elvira que resa: "Placuit ubique et maxime eo loco in quo *prima cathedra* constituta est *episcopatus* ut interrogentur hi qui communicatorias literas tradunt an omnia recte habent suo testimonio comprobata" en el sentit de "prima cathedra" = "prima sedes" de les esglésies africanes. Gams (49) veu en la "prima cathedra episcopatus" la seu episcopal per oposició a les seus rurals o presbiterals. Batiffol (50) ha donat una interpretació del tot diferent, que creiem que és la veritable: "Ubique et maxime eo loco" no deuen relacionar-se amb "interrogentur", sinó amb "placuit". Puix la traducció és: "Plagué (ha estat decidit) arreu i sobretot en el lloc on fou constituïda la primera càtedra de l'episcopat (= Roma), que els que presenten lletres comendatícies..." A. Julicher im-

(46) Kirsch, "I Santuarii domestici di martiri nei Titoli romani, &" en *Rendiconti della Pont. Acad. Rom. di Arch.* anno II (1924), p. 37. Vide també p. 41-42, on es parla de l'existència, ja en el s. IV, d'oratoris privats en les cases dels fidels. De Santa Melània la Jove, diu un autor contemporani: "permansit tota nocte vigilans in oratorio domus suae, curvans genua usque in mane ac deprecans Dominum".

(47) *Les Origines du culte chrétien*, p. 16.

(48) *Histoire des Conciles*, trad. de Leclercq, vol. I, p. 253-254 (Paris, 1907). Leclercq. *L'Espagne Chrétienne*, p. 75.

(49) *Die Kirchengeschichte von Spanien*, II, p. 117.

(50) *Journal of Theol. Studies* (1922), p. 170-184.

pugnà aquesta nova teoria (51). Replicà Batiffol (52) mantenint la seva tesi i afegint: "Prima cathedra est pour nous la cathedra, la première en date de toutes les cathedrae episcopales existantes. Cette prima cathedra a inauguré l'épiscopat". Un ressò del mateix pensament trobem en Prudenci, *Per.* II, v. 462-64:

"alter (apostolus = Pere) cathedram possidens
primam, recludit creditos
aeternitatis ianuam".

El cànon 58 d'Elvira dóna, doncs, a primers del segle IV, un testimoni ben clar del primat de Roma.

En els cànons 6 i 7 del concili de Nicea es tracta també dels patriarques o metropolitans superiors, i es concedeix al bisbe d'Alexandria jurisdicció sobre tots els d'Egipte, Líbia i Pentàpolis, i alguns drets d'honor, que no fixa clarament, al d'Aèlia o Jerusalem.

(51) *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (1923), p. 44. Vol que "episcopatus" sigui sols un genitiu "appositionis", una redundància que diríem.

(52) *Journal of Theol. Studies* (1924), p. 545, i en *Le Siège Apostolique*, p. 359 (París, 1924). Darrerament ha torrat a impugnar el punt de vista de Batiffol, H. Koch en *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (1925), p. 170-184, si bé confessa que la interpretació de Batiffol seria possible.

EXTENSIÓ GEOGRÀFICA DE L'ESGLÈSIA L'ANY 325

APÈNDIX GEOGRÀFIC

I. — Comarques i províncies (sigles per a indicar-les) (1)

<p>ASIA (moderna)</p> <p>**Adiabene (Assíria).</p> <p>**Arabia=Arab.</p> <p>*Armenia=Arm.</p> <p>*Arzazene (Assíria)</p> <p>**Asia (part de l'Àsia menor)</p> <p>**Assíria=Ass.</p> <p style="padding-left: 20px;">Bactria (Àsia central)</p> <p>*Beth-Katraje (Aràbia) Golf de Pèrsia</p> <p>*Beth-Maskene (Mesopotàmia).</p> <p style="padding-left: 20px;">Beth-Nicanor (Mesopotàmia)</p>	<p>**Bitínia=Bit. (Àsia menor).</p> <p>**Capadòcia=Cap. (Àsia menor).</p> <p>**Cària=Car. (Àsia menor).</p> <p>**Cilícia=Cil. (Àsia menor).</p> <p>**Ciprus (Xipre) illa.</p> <p>**Frigia=Frig. (Àsia menor).</p> <p>**Galàtia=Gal. (Àsia menor).</p> <p>**Gandhara=(Cantària, Àsia central)</p> <p>*Garamaea (Assíria)</p> <p>*Gordiyene (Mesop.)</p> <p>*Hazzaje (Assíria)</p> <p>*Hyrcanea? (Àsia central)</p>
--	---

(1) La correspondència moderna al costat de les comarques antigues no pot ésser precisa; sols indica la llur situació almenys en part.

En aquesta llista, com en la següent:

** indiquen el cristianisme o comunitat cristiana al segle I.

* indica el cristianisme o comunitat cristiana al segle II.

? indica inseguretat.

rud.= ruderis, ruïnes subsistents.

Les xifres aràbigues seguides de lletra majúscula indiquen la situació del lloc en el mapa adjunt.

*Iberia (Prop mar Caspi)

EUROPA (moderna)

**Índia?

**Isauria=Isaur. (Asia menor)

*Lícia=Lic. (Asia menor)

**Lídia=Lic. (Asia menor)

* $\frac{1}{2}$ Media (Asia central)

*Mesene (Mesop)

**Mesopotamia (Mesop.)

**Misia=Mis. (Asia menor)

*Osroene (regió d'Edessa)

*Paflagonia=Pafil. (Asia menor)

**Palestina=Pal.

**Pamfília=Pamf. (Asia menor)

**Parthia? (Asia central)

*Persia?

**Phoenicia (Fenícia) = Fen.

**Pisidia i Licaònia=Pis.

**Pontus = Pont.

Scythia (Rússia)

**Siria=Sir.

*Sophene (Mesop.)

*Susiana=Sus. (prop Pèrsia)

**Taxila? (Asia central)

**Zabdízene (Assíria)

**Acaia (Grècia)

Aquitania=Aquit. (França)

*Bèlgica=Belg.

Britannia=Brit. (Anglaterra)

Cartaginensis=Cart. (Espanya)

**Creta (illes gregues)

*Dacia (Part de la Mèsia al s. iv.)

**Dalmacia (Part de l'Il·liricum)

**Epir (Grècia)

Europa (regió de Constantinoble)

Gallaecia (Galícia) Espanya

**Gallia (les Gàl·lies)

*Germania superior (esquerra del Rhin)=
Germ. sup.

Germania inferior (esquerra del Rhin)=
Germ. inf.

*Germania magna? (Alemanya)

**Hispania (Espanya)

Illes gregues=Illes

**Il·liricum (I·l·liria) Costa de l'Adriàtic

**Italia=It.

Italia superior=It. sup.

*Lugdunensis=Lugd. (França)

Lusitania (Portugal=Lus.

**Macedonia (Balcans)=Mac.

Moesia (Mèsia) Balcans =Mes.

Narbonensis (França)=Narb.

Noricum (Alps austriacs)

Pannonia (Hongria occ.)

Retia Vindelicia (Tírol, Suïssa, etc.)

*Sarmacia (Rússia)

*Sardínia (Sardenya)

*Sicília=Sic.

Sopheene (Armènia)

Tarraconensis (Hispania)=Tarr.

*Thessalia (Tessàlia) Grècia

*Tràcia (Balcans)=Trac.

AFRICA (moderna)

*Africa=Af. (Nord sense l'Egipte)

*Africa proconsularis

Byzazene (Af. Proc.)

*Cirenaica (Pentàpolis)=Cir.

**Egipte=Eg.

Egipte mitjà (Heptanomis)=Eg. m.

*Getúlia? (sota la Mauretania)

*Mauretània=Maur.

*Numídia=Num.

Tebaida=Eg. Teb.

II. — Comunitats cristianes l'any 325

Abba? Af. Proc. — 9-G

Abir Germaniciana, Af.?

Abella (Avella), It. — 6-I

Abellinum (Avellino), It.

Abia (prop Cotiaecum), Frig.

Abthugni (prop Henschir-es-Suar), Af.
Proc.

Abula o Obila (Avila), Tarr. — 7-B

Abicatense oppidum, Af.

Abula? (Abla?) Bet.

*Acci (Guadix), Cart. — 9-C

Acinipo, Bet. — 9-B

Adana, Cil. — 6-5

Ad Medera o Ammedera, Af. — 9-G

Adraa, Aràbia Batanea

Adrianopolis (Andrinòpolis), Trac.—5-O

Adulis, Golf de l'Àrabia

Aecae (Troja), It. — 6-I

Aegae, Cil.

Aegea, Cil. — 6-S

Aegina, Illes gregues. — 7-N

Aemonia (Ceramón), Frig. — 6-P

Aezani (rud. Tschavdir-Hissar), Frig.

6-P

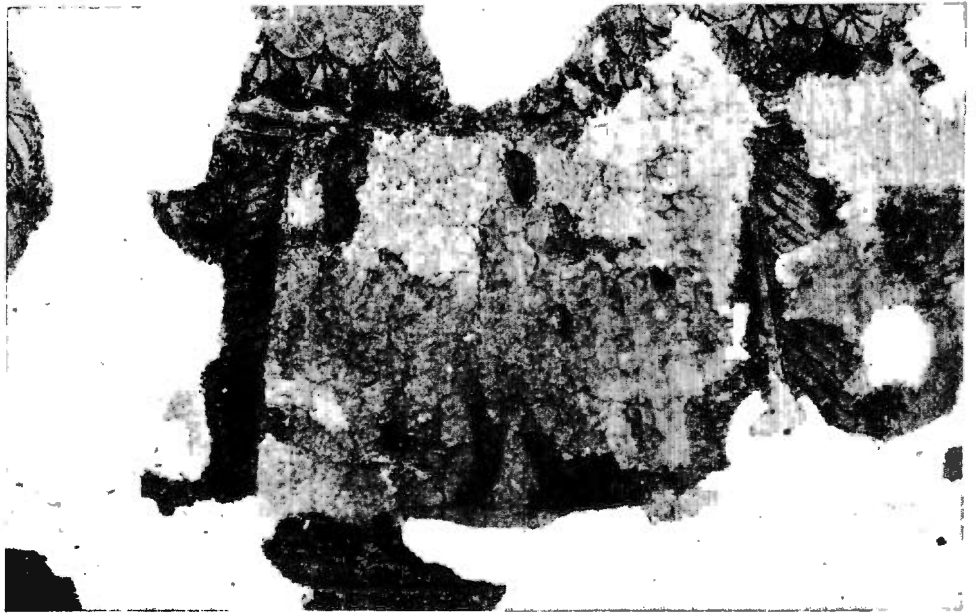
- Agaunum (St. Maurice en Valais, Suis-
sa. — 5-P
 Agbia, Af. Proc. — 9-G
 Agedincum Senonum (Sens), Lugd. —
4-F
 Aginnum (Agen), Aquit. — 5-D
 Agrigentum (Girgenti), It. Sic. — 8-I
 Aila, Aelana=Elath (Aqaba), Pal.
 Ain Furnu, Af. Proc. — 9-H
 Ajune (Arjona), Bet. — 9-B
 Alba Helviorum (Viviers), Narb.
 Albanum (Albano), It. — 6-H
 Alexandri insula, Eg. m. — 10-R
 **Alexandria Eg. — 9-R
 Alexandria parva (Alexandreta), Cil.—
6-S
 Alphocranum, Alphocratium, Eg. ?
 Altava (Hadjar-Rum.) Af. — 10-C
 Amasia (Pont. Cap.). — 5-R
 *Amastris (Amasra), Pafi. — 5-Q
 Ambiani (Amiens), Belg. — 3-E
 Amblada, Pis. — 7-Q
 Amida (Diarbekir), Armenia, Sofe-
ne. — 6-T
 **Amisus (Samsun), Pont.
 Amiternum (S. Vittorino), It. — 6-H
 Arorium (rud. Hergan-Kalé), Frig.
— 6-Q
 Amphipolis (rud. prop Neokhorio Mac.
— 6-N
 Anazarbus (Anavarza), Cil. — 6-S
 *Anchialus (Ankhialo), Trac. — 5-O
 Ancona It. — 5-4
 Ancyra (Kilisse-koi), Mis. — 6-P
 *Ancyra (Angora), Gal.
 Ancyra ferea (Kilisse-kievi) Mis.
 Andabilis (Andaval), Cap. — 5-R
 Andematunnum (Lingonum), Langres,
Belg. — 4-F
 Anaea (Ania), Car. — 7-P
 Anea (Anim.), Pal.
 *Antaradus (Tartus), Fen. — 7-S
 Anteopolis (Gau-el-Kebir), Eg. Teb.—
11-S
 *Antioe (Scheck-Abadé), Eg. m.—11-S
 **Antioquia, Sir. — 6-S
 **Antioquia (Yalowâdj). Pis.
 Antiochia Meandri, Caria
 Antioquia, Pamfília. — 7-Q
 Antipyrgus (Serapion), Eg. — 10-P
 *Antium (Anzio) It. — 6-H
 Apamea (Myrlea), Bit.
 *Apamea Cibotus (Diner), Frig. — 6-Q
 Apamea (Celenae), Pis. Lic. — 6-P
 *Apamea (Kalat-el-Mudik), Sir. — 7-S
 Aphrodisias (Géra), Car. — 7-P
 Aphroditon (Tahta), Eg. m.
 Apollonia, Mis. — 6-O
 Apollonia, Cir. — 9-N
 Apollonia, Illes, Creta. — 8-O
 Apollonias, Car. — 7-P
 Apollonopolis inferior, Eg. ?
 Appia, Frig. — 6-P
 Aprocavictu, Sir. ?
 Apta (Apt), Narb. — 5-F
 Aqua Caesaris, Af. (Youks), Proc. —
9-G
 Aquae Tibilitanae. Af. (prop Theveste).
— 9-G
 Aquila, It. — 6-H
 Aquileia, It. sup. — 5-H
 Arabissus (Yarpús), Cap. — 6-S
 *Arausio ? (Orange), Narb. — 5-F
 Arbela, Osr.
 Arbocadama, Sir.
 Ardabau, Frig.
 Asdarchirkhurra, Sus.
 Arelate (Arles), Narb. — 6-F
 Areopolis (Ariel-Rabla), Arab.
 Arethusa (Restan), Sir. — 7-S
 Ariminum (Rimini), It. — 5-H
 Arpi (Arpe), It.
 Arsinoe (Tauchira) (Tokra), Cir. — 10-N
 Arsinoe (Eleopatris), Eg. m. — 10-R
 Arycanda (rud. Aruf), Lic. — 7-Q
 *Arzon, Mesop.
 Ascalon, Pal. (Ascalân). — 9-S
 Ascolum (Ascoli), It. — 6-H
 Apendus (Balkiz), Pamf. — 7-Q
 Aschtischat, Arm. — 5-T
 Asisium (Asia), It. — 6-H
 Assuras (Zemfir), Af. — 9-G
 Astigi (Ecija), Bet. — 9-B
 Asturica (Astorga), Galicia. — 7-B
 Ateva (Ategua), Bet. — 9-B
 **Athenae (Athenes), Grec. Acaia — 7-N
 Athribis, ciutat, Eg. — 9-S
 Athribis, comarca, Eg.
 **Attalia, Pamf. — 7-Q
 Attanasus, Frig.
 Atuatuca (Tungri), Germ. inf. — 3-F
 Augusta Suessionum, Soissons, Belg.
— 3-E
 Augusta Treverorum (Treveris), Belg.
— 3-F
 Augusta Vindelicorum (Augsburg),
Ret. Vind. — 3-H
 Augustobona (Troyes), Lugd. — 4-E
 Augustodunum (Autun), Lugd. — 4-F
 Augustomagus (Senlis), Lugd. — 3-E

- Augustonemetum (Clermont), Aquit.
 — 5-E
 Augustoritum; Lemovicum (Limoges).
 Aquit. — 5-D
 Aurelianum, Cenabum (Orleans), Lugd.
 — 4-E
 Aurelianopolis, Lid. — 7-P
 Aureus Mons, It.
 Ausaca, Af.?
 Ausafa, Af.
 Autessiodurum (Auxerre), Lugd.
 Autricum Carnutum (Chartres), Lugd.
 — 4-D
 Ausvaga, Af.?
 Auximum (Osimo), It. — 5-H
 Axumis, Golf de l'Aràbia
 *Auzia (Aumale), Af. — 9-E
 Aviocalla, Af. Proc. — 9-H
 Axiupolis, Mes. — 4-O
 **Azotus (Esdud), Pal. — 9-S
 Babylon (Hillé), Ass.
 Babylon (Masr-el-Atika), Eg. m. —
 10-S
 Baccano, It. — 6-H
 Badenvilla (Badenweiler), Retia.—4-G
 Badias (Badis), Af. — 10-G
 Bagai (Kasr-Bagai), Af. Num. — 9-G
 Bagis (Mermedirek), Lid.
 Bragavan (Bagrevand), Arm. — 5-U
 Bakatha, Arab.
 Bajae (Baja), It. — 6-I
 Balaneae (Baniyas), Fen. — 7-S
 Bamacorra, Af. Num.
 Barata (Bin-Bir-Kilisse), Isaur.
 Barbe, Bet. — 9-B
 Barce, Eg. Cir. — 10-N
 Barcino (Barcelona), Tarr. — 7-E
 Illa de Barhein, Golf de Pèrsia
 Baria (Vera), Cart. — 9-C
 Baris, Pis. Lic. — 7-P
 Basti (Baza), Cart. — 9-C
 Batanae, Osr. — 6-T
 Batanaea, Pal. — 8-S
 Bazaar, Cil.
 Bellunum (Belluno), It. sup.
 Beneventum (Benevento), It. — 6-I
 Beneventum, Af.?
 *Berenice (Benghazi), Cir. — 10-N
 Bergamum (Bergam), It. sup. — 5-C
 Beritana, Arab.
 Berithus (Beirut), Fen. — 7-S
 Berja, Bet. — 9-C
 **Beroea (Verrea), Mac. — 6-M
 Beroea (Aleppo), Sir. — 6-S
 Besanduke, Pal. — 9-S
 Beth-Katrage, Arab. Orient.
 Beth-Hazzage, Mesop.
 *Beth-Lapat (Gundischabar), Sus
 *Beth-Zabdai, Mesop. — 6-U
 Bethelia (Bathilion), Pal. — 9-S
 Betlem, Pal. — 9-T
 Bettona, It.
 Biltha, Af.?
 Bizia (Wiza), Trac. — 5-O
 Bituriges (Bourges), Aquit.
 Blaundus=Standus, Lid. — 6-P
 Bolsena, It. — 6-H
 Bomotheus, Eg.?
 Bononia (Vidin), Mes. sup. — 5-M
 Bononia (Bologna), It. — 5-H
 Borissus, Cap.?
 Borium, Eg. Cir. — 11-N
 Bosphorus, al mar Negre, Crimea
 *Bostra, Arab. (Buseira) — 8-T
 Bracara (Braga), Hisp. — 7-A
 Brigiosum (Brioux), Aquit.
 Brixia (Brèscia), It. sup. — 5-H
 Brundisium (Brindisi), It. — 6-L
 Bruzus, Frig. — 6-P
 Bubastus (Harprocraton?), Eg.
 Bucolia, Eg. — 9-R
 Bulla (Hamman-Darradji), Af.
 Burdigalae (Burdeus), Aquit. — 5-D
 Buruc, Af. Proc.?
 Burude, Af.?
 Busiris (Abouzir), Eg. — 9-S
 Buslacenae, Af.
 Buthrotum, Epirus. — 1-M
 Byblus, Fen. — 7-S
 *Byzantium (Constantinoble) Trac. —
 5-O
 Caerleon=Legionum Urbs, Brit.—2-C
 Caesaraugusta (Saragossa), Tarr. —
 7-C
 Caesarea (Cherchel), Af. Maur. — 9-E
 *Caesarea (Kaisari), Cap. — 6-R
 **Caesarea, Pal. — 8-S
 Caesariana, Af. — 9-F
 Caesarmagus Bellovacorum (Beau-
 vais), Belg. — 3-E
 Caesena (Cesena), It.
 Cafarnaum, Pal. — 8-T
 Cajeta (Gaeta), It. — 6-H
 Calagurris (Calahorra), Tarr. — 7-C
 Calama (Gelma), Af. Num.
 Calchedon (Calcedonia), Bit. — 5-O
 Calytis (Canytis?), Pis.
 Camerinum (Camerino), It. — 6-H
 Capitolias, Pal. — 8-T
 Capsa (Gafsa?), Af. Proc. — 10-G

- Capsus, Num. — 9-F
 Capua, It. — 6-I
 Carales o Calaris (Cagliari), It. Sar-
 denya — 8-G
 Carcesa, Bet.?
 Carnuntum? (Petronell), Pan. sup.
 Carpi (Garbes), Af. Proc. — 9-H
 Carrhae (Haran), Osr. — 6-T
 Cartenna (Tenez), Af. Maur. — 9-D
 *Carthago, Af. — 8-H
 Carula (Puebla de Canalla), Bet. —
 9-B
 Casae Nigrae, Af. — 10-G
 Castabala = Hieropolis. — 6-S
 Castra Galbae, Af.?
 Castra Tingitii, Af. — 9-D
 Castulo (Cazlona), Cart. — 8-C
 Catania, It. — 8-I
 Caunia, Car.
 Cediae, Af. — 9-G
 Celaene = Apamea, Pis. — 6-Q
 **Cenchreae (Kekhries), Grec., Pelop. —
 7-N
 Centumcellae (Centelles), Tarr. — 7-D
 Centumcellae (Cività Vecchia), It. —
 6-H
 Centuriones, Af. — 9-F
 *Cephalenia, Illes
 Cephro, Eg.
 Chalcis, Crec, Acaia. — 7-N
 Chenoboscium, Eg. Teb. — 11-S
 Chenebri, Eg.?
 Cheretapa, Frig. — 7-Q
 Chius, Illes. — 7-O
 Choba, Fen. — 7-T
 Chullabi, Af.?
 Cibaliana, Af.?
 Cibalis (Vinkoroé), Pan. — 4-L
 Cibyra (Khorzum), Car. — 7-Q
 Cina, Gal. — 6-Q
 *Cirene, Cir.
 *Cirta (Constantina), Af. — 9-G
 Citium (Carnaka), Illes, Xipre. — 7-R
 Cius, Bit. — 5-P
 Claudiopolis, Isaur. — 7-R
 *Claudiopolis (Boli), Bit.
 Cleopatris = Arsinoe, Eg. — 9-S
 Clusium (Chiusi), It. — 6-H
 Clysmas, Eg.
 Colonia (Koiluhissar), Cap. — 6-R
 Colonia Agripina (Colònia), Germ. inf.
 — 2-F
 **Colossae (Khonàs), Frig.
 Collution, Eg. — 9-R
 Comana (Gumenek), Pont — 5-S
 Comana (El Bostan), Cap. — 6-S
 Complutum (Alcalà), Car. — 7-C
 Comum (Como), It. — 5-G
 Coptus (Kuft), Eg. Teb. — 11-T
 **Corinthus (Corint), Grec. Acaia — 7-N
 Corduba (Còrdova), Bet. — 9-B
 Coropissus (Isaur), — 7-R
 Cos, Illes. — 7-P
 Cotiaeum, Frig. — 9-P
 Cuicil (Djemila), Af. — 9-F
 Cularo Gratianopolis (Grenoble), Narb.
 — 5-F
 Cumanae, Frig.
 Cumae (Cumes), It. — 6-H
 Curubis (Curba), Af. Proc. — 9-H
 Cusae (Kusie), Eg. Teb. — 11-H
 Cybistra (Eregli), Cap. — 6-R
 Cycicus (Balkiz), Mis. — 6-O
 Cynopolis inferior, Eg. — 9-S
 Cynopolis superior, Eg. m. — 10-S
 Cyrrhus, Sir. — 6-S
 Cysis (Kasr-el Dusksch), Eg. m.
 *Dakuk, Mesop.
 **Damascus (Damasc), Fen. — 7-T
 Dantu, Eg.
 Dara (Karadara), Mesop.
 Darabgerd, Sus.
 Darin, Golf de Pèrsia
 Darnis, Cir. — 9-O
 Dascylum, Asia?
 Dazimon, Pont.
 Dea = Divio
 *Debeltum, Trac. — 5-O
 Denia, Cart. — 8-D
 **Derbe, Pis.
 Diana Veteranorum, Af. — 9-F
 Dicella, Eg.?
 Dinia (Digne), Narb. Alps. — 5-F
 *Diodoris, Mesop.
 Dionisiana, Af.
 Dionisias (Soada), Arab.
 Diosphacus, Eg.
 Diospolis parva (Menzale), Eg. Teb. —
 11-S
 Dirochaba (Dioc. de Dantu), Eg.
 Divio (Dié), Lugd. (Dea). — 5-F
 Divodurum Mediomatricorum (Metz),
 Belg. — 3-F
 Doliche, Sir.
 Doryleum, Frig. — 6-P
 Drizipara o Drusipara (Karischaran),
 Trac. — 5-O
 Drona, Bet.?
 Durocatalauni (Châlons), Belg. — 3-F

Interior de la cúpula.—Mosaic romà

Altre interior de la cúpula.—Mosaic romà

Clixés de l'Arxiu «Mass»

Centelles - Constantí
Camp de Tarragona

- Durocortorum Remorum (Rheims), Bèlgica. — 3-E
 Durostorum (prop Silistria), Mes. — 4-N
 Eboracum (York), Brit. — 1-D
 Ebrodunum (Embrun), Alpes Caturigi. — 5-F
 *Edessa (Vodena)?, Mac. — 6-M
 **Edessa (Urfa), Osr. — 6-T
 Eeclanum (Grotte delle Mirabelle), It. — 6-I
 Elbora (Èvora), Lus. — 8-A
 Eleuthera, Illes, Creta. — 8-O
 Eleutheropolis (Bet-Dschibrin), Pal. — 9-S
 Eliecroca (Lorca), Cart. — 9-D
 Elusa (Eauze), Aquit. — 6-D
 Emerita (Mèrida), Lus. — 9-B
 Emesa (Hemesa) (Homs), Pal. — 7-S
 Emmaus, Pal. — 8-S
 Efhesus, Lid.
 Epibata, Trac.
 Epiphania (Hamah), Sir. — 7-S
 Epiphania (Gresene), Cil. — 6-S
 Epora, Bet. — 9-B
 Erithrum, Cir. — 9-O
 Erment (Hermethes, Hermonthis), Eg. T.
 Esbon (Hesbon) (Isbunda), Arab. — 8-T
 Esneh (Latopolis), Eg. Teb.
 Euboea, Grec. — 7-N
 Euchaitia, Pont.
 Eucarpia, Frig. — 6-P
 *Eumenea (Ischikli), Frig. — 7-P
 Frabateria (Ceccano), It.
 Fanum (Fano), It. — 5-H
 Faventia (Faenza), It. — 5-H
 Ferentinum (Ferentino), It. — 6-H
 Fibularia (Galagurris Fib.), Loarre de Sta. Engracia? Tarr. — 7-D
 Firmum (Fermo), It. — 6-H
 Flavia, Cil. — 6-S
 Florentia (Florència), It. — 5-H
 Forlimpopuli (Bertinoro), It.
 Forum Claudii, It. — 6-H
 Forum Livii (Forli), It.
 Forum Popilii (La Polla), It.
 Fruschka-Gora (mines), Dalm.
 Fulginium (Foligno), It. — 6-H
 Fundi, It. — 6-H
 Furni, Af.
 Fussala (prop Hipona), Af.
 Gabalis?, Aquit.
 Gabbala (Djebel), Sir. — 7-S
 Gadamaua (Ecdaumana), Gal. — 6-Q
 Gadara, Pal. — 8-T
 *Gagae (prop Aktasch), Lic. — 7-Q
 Gangra, Pafil. — 5-Q
 Garba, Num. — 9-F
 Gaza, Pal. — 9-S
 Gazaufula, Af. — 9-G
 Gemella, Bet. — 9-B
 Gemellae, Af.? — 9-F o 10-F
 Genua (Gènova), It. Sup. — 5-G
 Gerasa (Djerasch), Pal. — 8-T
 Germanicia, Sir. commag. — 6-S
 Germaniciana, Af. — 9-H
 Gerunda (Girona), Tarr. — 7-E
 Gindarus (Djindaris), Sir. — 6-S
 Girba (Djerba), Af. — 10-H
 *Gnosus, Illes, Creta. — 8-O
 *Gortyna (Haggi-Deka), Illes, Creta. — 8-O
 Gothia, Crimea. — 3-P
 Gundeschabur, Pèrsia
 Guriatis, Eg.?
 Gurgaita, Af.?
 Gustra, Sir.
 Hadriani (Adirnas), Mis. — 6-P
 Hadrianopolis (Edirné), Pis. — 6-Q
 *Hadrumetum (Sicòpolis), Af. — 9-H
 Habart-Gebal, Mesop.
 Harbath-Gal, Sir.
 Hatra (rud. El-Hadhr), Mes.
 Hadrianum, Frig. — 6-Q
 Hatta, Golf de Pèrsia
 Hebron, Pal. — 9-T
 Helenopolis (Drepana), Bit. — 5-P
 Heliopolis (Anu), Eg. — 10-S
 Heliopolis (Ba'albek), Fen. — 7-S
 Henaitha, Zabdicene, Mesop.
 Hephestias, Illas, Lemnos. — 6-N
 Heraclea (Perinthus), Trac. — 5-O
 Heracleopolis magna (Ahnas), Eg. m. — 10-R
 Heracleopolis parva, Eg. m. — 9-S
 Heracleum?, Illes, Creta
 Hermonthis, Eg. Teb. — 11-S
 *Hermopolis magna (Aschmunen), Eg. m. — 11-R
 Hermopolis parva (Damanhur), Eg. — 9-R
 **Hierapolis (rud. Tambuk-Kelesi), Frig. — 6-P
 Hierapolis (Membridj), Sir. — 6-S
 Hierocaesarea, Lid. — 7-R
 Hieropolis (Castabala), Cil. — 6-O
 *Hieropolis (Katsch-Hissar), Frig.
 Hippo Diarrhitis (Bizerta), Af. — 8-G
 Hippo Regius (Hipona), Af. — 9-G

- Hira, Mesop.
 Hyrgalea (districte de). — 7-P
 Hispalis (Sevilla), Bet. — 9-B
 *Hormizd-Ardaschir, Mesop.
 Horrea Caelia (Heryla), Af. Proc. — 9-H
 *Hulvan, Mesop.
 Humanades (Umanada), Isaur. — 7-Q
 Hybla maior, Sic. — 8-I
 Hypaepa (rud. Dok-Boi), Lid.
 Hypselis, Eg. Teb.
 Jamnia, Pal. — 8-S
 Jasi?, Pan. sup.
 Jattir, Pal. — 9-S
 Iborra (Turkhal), Pont.
 **Iconium (Iconi), Pis. — 6-R
 Jericho, Pal. — 8-T
 **Jerusalem (Aelia), Pal. — 8-T
 Igabrum (Cabra), Bet. — 9-B
 Ilistra, Isaur. — 7-R
 Ilium, Mis. — 6-O
 Illiberis (Elvira=Granada), Bet.—9-C
 Illiturgui (Líturgeo), Bet. — 9-C
 Impuriae (Empúries), Tarr. — 7-E
 Interamna (Terni), It. — 6-H
 *Ionopolis, Pafl. — 4-Q
 **Ioppe (Yâfa), Pal. — 8-S
 Ipagrum (Moriles de Aguilar), Bet — 9-B
 Isaura nova (Dorla), Isaur.
 Istarkhr, Sus.
 Italica, Bet. — 9-B
 Juliomagus Andecavorum (Angers), Lugd.
 Iuliopolis, Gal. — 6-Q
 Juvavum (Salzburg), Nòric
 Kakab, Pal. — 8-S
 Karaiatha (Kerioth), Arab.
 Kaschar (Carchar), Mesop.
 Katra, Sir.
 Kazarum, Sus.
 Kerkuk (Karth) (Beth-Sloth), Ass.
 Kios, Bit. — 6-P
 Kish, illa, mar de Pèrsia
 Koma, Eg. m. — 11-R
 Kysis, Eg.
 *Ktesifon (Seleucia), Ass.
 *Lacedemon (Sparta), Grec. Pelop.—8-N
 Lamasba (Meruana), Af. — 9-F
 *Lambesis (Lambese), Af. — 9-F
 Lampe, Frig.
 Lampsakos (Lapsaki), Mis. — 6-O
 Laodicea, Frig. — 7-P
 *Laodicea Latalia (prop Emesa). Sir.
 Laodicea (costa), Sir. — 7-S
 **Laodicea, Pis.
 Lappa (Argiropolis), Creta. — 8-N
 Laranda (turc: Karamen), Isaur. — 6-R
 Larés, Af. Proc. — 9-G
 Larisa (Sizara), Sir.
 Larissa, Grec. Tessàlia. — 6-H
 Laschom, Ass.
 Latopolis, Eg. Teb. — 12-S
 Lauriacum (Lorch), Noricum. — 3-H
 Laurum (Alora?), Bet. — 9-B
 Lebaba, Fen. — 8-T
 Ledri, Illes, Xipre. — 7-R
 Legio (León), Tarr. Galicia. — 6-B
 Legionum urbs (Caerleon), Brit. — 2-C
 Legisvolumni, Num.
 Leontinum (Lentini), It. Sic. — 8-I
 Leptis maior (Tell-el-Jehudyeh), Af. (Lebda). — 10-L
 Leptis minor (Lamta, Af. — 9-H
 Letopolis, Eg. m. — 10-R
 *Lilybeum (Marsala), Sicília. — 8-H
 Limenae (Limnae), Pis.
 Lindum (Lincoln), Brit. — 1-D
 Lipara (Lipari, illa prop Sicília)—8-I
 Locri, It.
 Londinium (Londres), Brit. — 2-D
 Lopodunum (Lodenburg), Germ. sup.
 Lucca, It.
 *Lugdunum (Lion), Lugd. — 5-F
 Lugdunum Convenarum (St. Bertran de Cominges), Aquit. — 6-D
 Lunda (Èski-Seyit), Frig.
 Luperciana, Af. — 10-H
 Lutetia (Paris), Lugd. — 3-E
 Lycopolis (Siüt), Eg. Teb. — 11-S
 **Lydda (Ludd) (Diospolis), Pal. — 8-S
 **Lystra (prop Khatir-Serai), Pis. — 6-R
 Macedonopolis, Mesop.
 Macomades minores (Ghorib), Af. — 10-C
 Mactaris (Makter), Af. — 9-H
 *Madaura (Mdaurusch), Af. Proc.—9-G
 **Magnesia ad Meandrum, Car. — 7-H
 Magontiacum (Magüncia), Germ. sup. — 3-G
 Magydyus (Laara), Pamf. — 7-Q
 Majuma, Pal. — 9-S
 Malaca (Málaga), Bet. — 9-B
 Maranzanae, Af. — 9-H
 Marcelliana, Af.?
 Marcianopolis (Pravadi), Mes. — 5-O
 Mareotis, Eg. — 9-R
 Margaritatio (Magarato), Sir.
 Mariana?, Còrsega. — 6-G

- Mar-Mattai, Mesop.
 Mascula (Kenschela), Af. — 9-G
 Maskena dhe-Kurda, Sus.
 Masil, Eg.
 *Massilia (Marsella), Narb. — 5-F
 Maxianopolis, Pamf. — 7-Q
 Maximianopolis, Arab. Batanea. — 8-S
 Maxianopolis, Pal. — 8-S
 Maxianopolis (Tentyra), Eg.
 Maxula, Af. Proc. — 9-H
 Medicones, Gal.
 *Mediolanum (Milà), It. sup. — 5-G
 Megare, It. Sicilia
 *Melitene (Malatia), Cap.
 Melus (Milo), Illes. — 8-O
 Membresa, Af.
 Memphis (Memfis), Eg. m. — 10-R
 Mende, Aquitània. — 5-E
 Mentesa (La Guàrdia), Cart. — 9-I
 Messina, Sic. — 8-I
 Metelis, Eg. — 9-R
 Metropolis, Pis.
 Metropolis Isauriae? — 6-Q
 Midila, Af. — 10-G
 **Miletus (Palatia), Cart. — 7-P
 Mileu, Af. Num. — 9-F
 Mirus, Frig. — 6-P
 Misenum (Miseno), It.
 Misgirpa, Af. ?
 Mitilene (Medellin), Illes, Lesbos. — 6-S
 Mons Porphirites, Eg. — 10-S
 Mopsuetia (Messis), Gil. — 6-S
 Motella, Frig. — 7-P
 Moxiane (districte de), Frigia
 Muguas, Af.
 Mursa (Eszeg), Pan. — 4-L
 Muzuca (Muzula), Af. — 9-H
 Myrrha, Lic. — 7-Q
 Myrsiae, Eg. ?
 Naissus (Nisch), Mèsia. — 5-M
 Narbo Martius (Narbona), Narb. — 6-E
 Narnia (Narni), It. — 6-H
 Nazareth, Pal. — 8-S
 Nazianzus (Nenizi), Cap. — 6-R
 Neapolis, Af. Proc. — 9-H
 *Neapolis (Nàpols), It. — 6-I
 Neapolis (Sichem), Pal. — 8-S
 Neapolis (Nabel), Af. — 10-L
 Neapolis, Pis. — 6-Q
 Neocaesarea (Niksar), Pont. — 5-S
 Neocaesarea, Sir.
 Nicaea=Portus Nicaenus (Niça). — 6-F
 Neronias (Irenopolis), Cil. — 6-S
 Nicaea (Isnik), Bit. — 6-P
 Niciopolis, Eg. — 9-R
 *Nicomedia (Ismid), Bit. — 5-P
 **Nicompolis, Grec. Epir. — 7-M
 Nicopolis, Arm. — 5-S
 *Nilopolis (Illahur), Eg. m. — 10-S
 *Nisibis (Nisibin), Mesop. — 6-T
 Nitris (desert de), Eg.
 Nocera, It. — 7-I
 Nola, It. — 6-I
 Novaricia (Sillegue), Af. — 9-F
 Nova Carthgo (Cartagena), Cart. — 9-D
 Noviodunum (Isaktscha), Mes. — 4-O
 Noviodunum (Nyon, Suissa). — 4-F
 Noviomagus Veromandicorum (Noyon)
 Lugd.
 Numerus Syrorum (Lalla Marnia), Af.
 — 10-C
 Nyssa (Nirsa), Cap.
 Nysa, Lic.
 Obba o Bobba, Af.
 Octava, Aff. Num. ?
 Oea (Waiat), Af. — 10-I
 Olba (Orba, Urbanopolis), Cil. — 7-R
 Olympus, Lic.
 Oppidum novum (Kasr-el-Keoir), Af.
 — 9-E
 Ossigui (Maquiz), Cart. — 9-C
 Ossonova (Farro), Lus. — 9-B
 Ostia, It. — 6-H
 *Otrus, Frig. — 6-P
 Oxyrinchus, Eg. m. — 10-R
 Palmira, Sir. — 7-T
 *Paltus (Belde), Fen.
 Paneas, Fen. — 8-S
 Panderma (port de Cycicus), Mis.
 Panemon Teichos, Isaur. — 7-Q
 Panephis, Eg. — 9-S
 Panopolis (Akhmin), Eg. Teb. — 11-S
 *Panormus (Palerm), Sic. — 7-I
 Paphus (Baffa), Illes, Xipre. — 7-R
 Pappa, Pis. — 6-Q
 Parafelta, Af.
 Paralus, Eg.
 Parembole, Eg. Teb. — 12-T
 Paraetonion, Eg. — 10-Q
 *Parium, Parion (Kémer), Mis.
 Parnassus (Parlasan), Cap. — 6-R
 Paroetonion, Eg. — 9-Q
 Patara, Lic. — 7-Q
 **Patmus (Patinos), Illes. — 7-O
 **Patras, Grec. Acaia. — 7-M
 Patavium (Padua), It. sup. — 5-H
 Pebus, Frig. 6-P
 Pele (Pelion), Grec. Tessàlia.
 **Pella (Fahil), Pal. — 8-T
 Pelusium (Tineh), Eg. — 9-S

- *Pepuza, Frig.
 *Perath, Susiana.
 Perdicia, Lic. — 7-Q
 **Pergamun (Bergamah), Mis. — 6-O
 Perge, Pamf. — 7-Q
 Perra o Persa (Piroun), Sir. Comm. — 6-T
 Perusia (Perugia), It. — 6-H
 Pessimus (Balahissar), Gal. — 6-Q
 Petavio (Pettau), Pan. — 4-I
 Petra, Aràbia. — 9-T
 Phacusa (Saft-el-Henneh), Eg.
 Phasco, Eg. ?
 **Philadelphia (Alascher), Lid. — 7-P
 Philadelphia, Arab. — 8-T
 Philadelphia, Eg. m. — 10-R
 **Philippi (Filibedjik), Mac. — 6-N
 Philipopolis, Trac. — 5-N
 Philomelium, Pis. — 6-R
 Phthenegis, Eg.
 Pisa, It. — 5-G
 Pisarum (Pesaro), It. — 5-H
 Pispir, Eg. m. — 10-S
 Pityos (Pitzunda), mar Negre.
 Pocyfelta, Af. Num.
 **Pompei (Pompeia), It. 6-I
 Pompeiopolis (Tasch-ko-pru), Pafl.
 Pompeiopolis (Nezethi), Cil. — 5-Q
 Portus Namnetum (Nantes), Aquit. — 4-D
 Portus Nicaenus (Niça), Narb. — 6-F
 Portus Romanus (Porto), It. — 6-H
 Prosopopitis, Eg.
 Prusa, Bit.
 Prusias, Bit. — 5-P
 Potentia (Potenza), It. — 6-I
 Prenește, It. — 6-H
 *Ptolemais (Tolmita), Cir.
 Ptolemais Heram (Menschiyé), Eg. Teb. — 11-S
 **Ptolemais (St. Joan d'Acree), Fen. — 8-S
 **Puteoli (Puteol), It. — 7-I
 Pydna (Kitros), Mac. — 6-M
 Quintianum (Quintiana), It. — 6-H
 Raphanaeae (Raphana), Sir.
 Raphia, Pal. — 9-S
 Raschar, Sus.
 *Ravenna, It. sup. — 5-H
 Regiae, Maur. — 10-D
 Regina Castra (Regensburg=Ratisbona), Retia. — 3-H
 Renault, Af. Maur. — 9-D
 Resaina (Ras-el-Ain), Mesop. — 6-P
 Resapha, Sir.
 Resonin, Mesop.
 Rew-Ardaschir.
 Rhinocolura, Eg.
 Rhodus (Rodes), Illes. — 7-P
 Rhossus (Arsouz), Siria. — 6-S
 **Roma, It. — 6-H
 Rotaria, Af.
 Rotomagus (Rouen), Lugd. — 3-D
 Rucuma, Af.
 Rusicade (Philippeville), Af. — 9-F
 Russucuru, Af. — 9-F
 Sabaria, Pan. — 3-I
 Sabrata (Zoara), Af. — 10-I
 Sadagolthina (prop Parnassus), Cap.
 Sahagun, Hisp. — 7-B
 *Salona, IHiria. — 5-I
 Salviae, Dalm. — 5-I
 Saishes, Eg. — 9-B
 Salamis, Illes, Xipre. — 7-R
 Salernum (Salerm), It. — 7-I
 **Samarina (Sebaste), Pal. — 8-S
 *Same (Samo), Illes, Cefalènia. — 7-M
 Samos, Illes, prop Cària.
 Scarbantia (Oedenburg), Pan. sup. — 3-I
 Sanaus, Frig.
 **Sardes (Sart), Lid. — 7-P
 Sardica, Trac. — 5-N
 Sarin, Pont. — 5-R
 Satala, Arm. — 5-T
 Satafi (Ain-Kebira), Af. — 9-F
 Scarpia?, Grec.
 Scupi, Mes. — 5-M
 Schedia (Atthas), Eg. — 9-R
 Schiggar, Mesop.
 Scillium, Af.
 Scytopolis (Beth-Sean), Pal. — 8-T
 Sebastopolis (Subu-Serai), Pont. — 5-R
 Sebaste, Frig. — 6-P
 Sebaste, Cap. — 5-S
 Sebennites (Samanhoud), Fig. — 9-S
 **Seepsis (rud. Kursduenlu-Tepe), Mis.
 Segalvinia, Bet. ? — 9-C
 Segermes (Henschir-Karat), Af. — 9-H
 Segontia, Bet.
 *Seleucia (Kabousi), Sir. — 6-S
 *Seleucia=Ctesifon, Ass.
 **Seleucia (Selefkieh), Isauria. — 7-R
 Seleucia (Selef), Pis. — 6-Q
 Seleucia, Pamf. — 7-R
 Shargerd, Ass.
 Sibirium. — 6-Q
 Sicca (le Kef), Af. Num. — 9-G
 Sicilibba, Af.
 Sichar, Pal. — 8-T
 Side (Eski-Adalia), Pamf. — 7-Q
 **Sidon (Saida), Fen. — 7-S

- Sigus (Bordj-ben-Zekri), Af. Num.
 Silanius (Standus) (Seleudi), Lid. — 6-P
 *Singara (Sindjar), Mesop.
 Singidunum (Belgrad), Pan. — 4-L
 *Sinna (Siena?), It. — 5-H
 Sinope, Paf. — 4-R
 Sipontum (S. Maria de Siponto), It. — 6-I
 Sirmiuria, Pan. — 4-L
 Siscia (Sisrek), Pan. — 4-I
 *Sitifis (Setif), Af.
 **Smyrna (Esmirna), Lid. — 7-O
 Sodom, Pal. — 9-T
 Soli (Palaekhira), Xipre. — 7-R
 Solia (Suel), Bet. — 9-B
 Solona, Dalm.
 *Soreoi?, Bit.
 Spania?, Spalia?, Cap.
 Spoletum, It. — 6-H
 Stathma, Eg.?
 Stectorium, Frig. — 6-Q
 Stobi (Sirkovo), Mac. — 6-M
 Sufes (Henschir-Sbiba), Af. — 9-G
 Sufetula (Sbitla), Af. — 9-G
 Sulci (Isola S. Antioco), It. Sardenya. — 8-G
 Sullectum, Af. — 9-H
 Sustar, Susiana
 Sutri, It. — 6-H
 Sutunurca, Af.
 Sybrita, Illes, Creta
 Syedra, Isaur. — 7-R
 Syene (Assouan), Eg. Teb. — 12-T
 *Synnada (Atioun-kerà-Hissar), Frig. — 6-Q
 *Syracusa, It. Sic. — 8-I
 Tabatha, Pal. — 9-S
 Tabennis et Pbow, Eg. Teb. — 11-S
 Tamasus (rud. prop Pera), Xipre. — 7-R
 Tambeae, Af.?
 Tanagra (Grimada), Grec.
 Tanis (San), Eg.
 *Tapisiris, Eg. — 9-R
 Tapsus, Af. Proc.
 Tarraco (Tarragona), Tarr. — 7-D
 Tarsus (Tarse), Gil. — 6-R
 Tauromenium (Taormina), It. Sic. — 8-I
 Tavium, Gal. — 5-R
 Teanum (Teano), It. — 6-I
 Tegea, Grec, Acaia. — 7-N
 Terebinthus, Pal. — 9-G
 Termessus, Pamf. — 7-Q
 Terracina, It. — 6-H
 Tespiae, Grec. — 9-T
 **Teus (Teos), Lid.
 Thabracca (Tabarka), Af. — 8-G
 Thagaste (Souk-Arres), Num. — 9-G
 Thagora. — 9-G
 Thamugadi (Timgad), Af. — 9-F
 Tharasa, Af.
 Thasarte, Af. Proc. — 10-H
 Thasualte, Af.?
 Theadelphia, Eg.
 **Thebae (Tebes) (Thiva), Grec. Acaia. — 7-N
 Thebae, Eg. Teb. — 11-S
 Thelepte (Medinet-Kedine), Af. — 10-G
 Thelsene (Thelea), Fen. — 7-T
 Themiscira (terme), Pont.
 Themisonium, Frig. — 7-Q
 Thenae (Tina), Af. — 10-H
 Thentyra, Eg. Teb. — 11-T
 Theoxenis, Arab.
 Thera (Santorin), Illes. — 8-O
 Therasia, Illes. — 8-O
 **Thessalonica (Salònica), Maced. — 6-N
 Theveste (Tebessa), Af. — 9-G
 Thibaris, Af.
 Thibuca, Af.
 Thimida Af.
 Thizica, Af. — 8-G
 *Thmuis (Tmai), Eg. — 9-F
 *Thuburbo (Kasbat), Af.
 Thuburbo minus (Teburba), Af. — 9-G
 Thuccabor (Tukàber), Af.
 Thugga ? Tuca ? Af. (Dougga). — 9-F
 Thunisa (Tunis), Af. — 9-H
 **Thyatira, Lidia. — 6-O
 *Thysdrus, Af. — 9-H
 Tiberias (Tabarich), Pal. — 8-T
 Tiberiopolis, Frig. — 6-P
 Tibur (Tivoli), It. — 6-H
 Tingava (Cigava), Af. — 9-E
 Tigisis, Af. Num. — 9-G
 Tinada, Af. Proc. — 9-H
 Tingi (Tànger), Maur. — 10-B
 *Tipasa (Tifech), Af. — 9-E
 Todi, It. — 6-H
 Toletum (Toledo), Cart. — 8-L
 Tolosa (Toulouse), Narb. — 6-D
 Tomis (Tomi), (Kostanza), Mes. — 4-O
 Trajanopolis (Tusla), Trac.
 Trajanopolis, Frig. — 6-P
 **Tralles (Aidin), Car. — 7-P
 Trantum (Trani), It. — 6-I
 Trepazus (Trebizonda), Pont. Cap. — 4-S
 Tres Tabernae, It. — 6-H

- Tricca (Tricala), Grec. Tessàlia — 6-M
 Trimithus, Xipre. — 7-R
 **Tripolis (Tarabolous), Fen. — 7-S
 Tripolis (Derebol), Lid. — 7-P
 **Troas, Mis. — 6-O
 Tubunae (Tobna), Af. — 10-F
 Tuca (Merdja), Af. — 9-F
 Tucci (Martos), Bet. — 9-C
 Tullum (Toul), Belg. — 4-F
 Turris Tamalleni (Telmin), Af. Proc.
 Tyana (Kilissa-hissar), Cap. — 6-R
 *Tymion (Dumanli?), Frig.
 Tyrus (Tir), Fen. — 8-S
 Uarba (Siarba), Pamf. ?
 Ulia (Montemayor), Bet. — 9-B
 Ululi, Af. ?
 Usada (Vasada), Pis. — 7-R
 Urci (prop Pehcina), Cart. — 9-C
 Urso (Ossuna), Bet.
 Uthina, Af. Proc. — 9-H
 *Utica (Bou-Chateur), Af. — 8-H
 Uzalis (Uzala), Af. — 9-G
 Vaga (Betja), Af. — 9-G
 Valentia (Valencia), Cart. — 8-D
 Valentia (Valence), Narb. — 5-F
 Valles (Sidi-Median), Af. Proc. — 9-H
 Vasio (Vaison), Narb. — 5-F
 Venikeni, Asia.
 Verona, It. sup. — 5-H
 Ver(um)=Ucres (Bord-Bu-Djadi), Af.
 — 9-G
 Verulamium (prop St. Albans), Brit. —
 2-D
 Vicentia (Vicenza), It. sup. — 5-H
 Victoriana, Af.
 Vicus Caesaris, Af. ?
 Vienna, Narb. — 5-F
 Vindena, It.
 Visontio (Vesontio) (Besançon), Germ.
 sup. — 4-F
 Virodunum (Verdun), Belg. — 3-F
 Volarschapat, Arm. — 5-U
 Xoïs (Sokkra), Eg. — 9-R
 Zamamaior, Af. — 9-H
 Zanaatha (Zadacatha), prop Petra,
 Ar. — 9-T
 Zela (Zilé), Pont. — 5-R
 Zeugma, Sir. — 6-S
 Zoar, Aràbia. — 9-T